

Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота
ІНСТУТИТУ РАБСТВА В ПЕРІОД РАННЬОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)

Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Історія)»

Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Мороз Максим Володимирович

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

кандидат історичних наук, доцент

Секо Ярослав Петрович

РЕЦЕНЗЕНТ:

доктор історичних наук, професор

Терещенко Валентин Дмитрович

Тернопіль 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН РАБСТВА В РАННІЙ ІСТОРІЇ РИМУ.....	18
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУТ РАБСТВА У РАННІЙ РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПРАВОВИЙ СТАТУС, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА РОЛЬ ТА ЕВОЛЮЦІЯ (I-III СТ. Н.Е).....	22
3.1. Правовий статус рабів у період правління Августа та ранньої Римської імперії.....	22
3.2. Соціально-економічна роль рабської праці в господарстві Римської імперії.....	25
3.3. Еволюція інституту рабства та зміни становища рабів у I–III ст.....	29
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНА АНТРОПОЛОГІЯ РИМСЬКОГО РАБСТВА.....	33
4.1. Взаємини між господарем та рабом у повсякденному житті.....	33
4.2. Сім'я та діти рабів.....	37
4.3. Звільнення та життя після рабства.....	40
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ «РАБСТВО В ДАВНЬОМУ РИМІ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	45
5.1. Висвітлення проблеми рабства в Давньому Римі у шкільних програмах та підручниках.....	45
5.2. Методи і форми викладання теми «Рабство в Римській імперії» на уроках всесвітньої історії.....	48
5.3. Розробка дидактичних матеріалів та інтерактивних завдань для учнів.....	53
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61
ДОДАТКИ.....	65

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема рабства в давньому світі завжди перебувала в полі зору дослідників. Рабство як інститут пронизує політичні та соціально-економічні аспекти життя тогочасних суспільств. Жодна людина не могла бути впевненою в тому, що за певних обставин не стане рабом зі всіма відповідними наслідками. Утім, час односторонніх соціально-економічних підходів минув. І дослідницьке поле звернулося до інших аспектів становища рабів, які можна охарактеризувати як антропологічний поворот до вивчення рабства в історіографії. Саме такими зрушеннями зумовлена необхідність комплексного аналізу інституту рабства в Давньому Римі в період від встановлення принципату Августа до кризи III століття. Саме в цей час римська держава досягла найбільшої політичної могутності, водночас переживаючи значні соціально-економічні трансформації, які безпосередньо впливали на становище рабів та характер використання їхньої праці. Рабство відігравало ключову роль у функціонуванні економіки імперії, забезпечуючи робочу силу в сільському господарстві, ремеслі, торгівлі, державному управлінні та побутовому господарстві.

Історія Стародавнього Риму посідає особливе місце у вивченні розвитку античної цивілізації, адже саме римське суспільство створило складну соціально-економічну, правову та політичну систему, що справила значний вплив на подальший розвиток європейської культури, державності та права. Одним із фундаментальних елементів цієї системи був інститут рабства, який упродовж тривалого часу визначав структуру римського суспільства, характер економічних відносин, а також особливості соціальної ієрархії. Рабство в Римській імперії було не лише економічною формою організації праці, а й важливим соціальним інститутом, що охоплював різноманітні аспекти повсякденного життя, права, моралі та культури. Саме тому дослідження функціонування рабства в період ранньої та середньої Римської імперії має

важливе значення для глибшого розуміння механізмів розвитку античного суспільства.

Особливу наукову цінність має дослідження змін, які відбувалися у становищі рабів упродовж I–III ст. н.е. У цей період поступово трансформувалися як економічні функції рабства, так і правове становище рабів. У результаті змін у господарстві та соціальних відносинах рабство почало набувати нових форм, що поступово підготували ґрунт для появи колонату та інших залежних форм праці. Аналіз цих процесів дозволяє не лише зрозуміти еволюцію римського суспільства, а й простежити загальні закономірності трансформації рабовласницьких систем у давніх цивілізаціях.

Важливим аспектом актуальності теми є також її освітній потенціал. Вивчення рабства в Римській імперії сприяє формуванню у здобувачів освіти цілісного уявлення про соціальні відносини античного світу, допомагає усвідомити складність історичних процесів та різноманіття форм залежності в різні історичні епохи. Крім того, аналіз даної теми має значення для розвитку критичного мислення, оскільки дозволяє розглядати історичні явища в контексті соціально-економічних і культурних факторів.

Об’єктом дослідження є соціально-економічні та правові відносини в Римській імперії періоду раннього принципату та кризи III століття.

Предметом дослідження виступає інститут рабства в Давньому Римі, зокрема його правові засади, соціально-економічні функції, особливості повсякденного життя рабів, а також процеси трансформації їхнього становища упродовж I–III ст. н.е.

Метою дослідження є комплексний аналіз інституту рабства в Давньому Римі в період від правління Августа до III століття н.е., з’ясування його соціально-економічної ролі, правового статусу рабів та еволюції форм рабської залежності в умовах розвитку Римської імперії.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв’язання таких основних завдань дослідження:

- проаналізувати стан наукового вивчення проблеми рабства в історіографії та охарактеризувати основні джерела з історії рабства в Римській імперії;
- дослідити передумови виникнення та особливості становлення інституту рабства в Давньому Римі;
- дослідити правове становище рабів у період правління Августа та ранньої Римської імперії;
- визначити соціально-економічну роль рабської праці в господарстві Римської держави;
- простежити еволюцію інституту рабства та зміни становища рабів у I–III ст.;
- проаналізувати особливості взаємин між рабами та їхніми господарями в повсякденному житті, розкрити специфіку сімейних відносин рабів та проблему їхнього звільнення;
- визначити методичний потенціал теми «Рабство в Давньому Римі» у шкільному курсі всесвітньої історії.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Важливу роль у роботі відіграє принцип історизму, який дозволяє розглядати інститут рабства у взаємозв'язку з конкретними історичними умовами розвитку Римської імперії. Принцип об'єктивності забезпечує неупереджене використання історичних джерел та наукових праць дослідників. У процесі дослідження застосовано низку загальнонаукових методів, зокрема аналіз і синтез, узагальнення, порівняння та систематизацію наукових даних.

Серед спеціальних історичних методів використано історико-хронологічний метод, який дозволив простежити розвиток інституту рабства в різні періоди існування Римської імперії; історико-порівняльний метод, що дав можливість зіставити різні форми рабської залежності та умови життя рабів; історико-системний метод, завдяки якому рабство розглядається як складова соціально-економічної структури римського суспільства. Також застосовано

метод аналізу історичних джерел, що передбачає дослідження античних текстів, юридичних документів та інших пам'яток римської культури.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від встановлення принципату Августа у 27 р. до н.е. до кризи Римської імперії у III ст. н.е. Початкова межа пов'язана з утвердженням нової політичної системи – принципату, яка сприяла стабілізації держави та розвитку господарських відносин. Саме в цей період рабство набуло особливо широкого поширення та стало важливим елементом економічного життя імперії. Умовною верхньою межею дослідження є 285 р., прихід до влади Діоклетіана та запровадження ним системи домініату. Саме тоді завершилася низка економічних і соціальних змін, що в межах «кризи III століття» створили нові форми залежності, які поступово трансформували класичну систему рабства.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі інституту римського рабства в період принципату із поєднанням соціально-економічного, правового та антропологічного підходів. У роботі узагальнено сучасні наукові підходи до вивчення рабства в античному світі, систематизовано основні джерела з цієї проблематики, а також проаналізовано передумови виникнення та процес становлення інституту рабства в Давньому Римі, а також трансформації становища рабів у контексті розвитку Римської імперії. Особлива увага приділяється дослідженню повсякденного життя рабів, їхніх соціальних взаємин із господарями та процесам звільнення, що дозволяє більш повно відтворити соціальну структуру римського суспільства.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у навчальному процесі закладів вищої та загальної середньої освіти. Матеріали роботи можуть бути застосовані під час викладання курсів з історії Стародавнього світу, історії античної цивілізації та всесвітньої історії. Крім того, результати дослідження можуть бути використані при підготовці лекцій, семінарських занять, методичних розробок і навчальних матеріалів для учнів та студентів. Методичні рекомендації, запропоновані у роботі,

сприятимуть урізноманітненню форм і методів викладання теми рабства в Давньому Римі в шкільному курсі історії.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Бакалаврська робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У першому розділі розглядаються основні етапи дослідження проблеми рабства в історіографії та аналізується джерельна база теми. Другий розділ присвячений дослідженню походження та становлення інституту рабства в Давньому Римі. У ньому проаналізовано основні причини виникнення рабства, джерела поповнення рабського населення та процес формування рабовласницьких відносин у римському суспільстві. У третьому розділі досліджуються особливості функціонування інституту рабства в Римській імперії, зокрема правовий статус рабів, економічна роль рабської праці та еволюція рабства у I–III ст. н.е. У четвертому розділі аналізуються соціально-антропологічні аспекти рабства, включаючи повсякденні взаємини між рабами та їхніми господарями, сімейне життя рабів і проблему їхнього звільнення. П'ятий розділ має методичний характер і присвячений висвітленню теми рабства в Давньому Римі у шкільному курсі всесвітньої історії, а також розробці дидактичних матеріалів для учнів. Завершується робота загальними висновками, у яких узагальнюються результати проведеного дослідження.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ РАБСТВА В ДАВНЬОМУ РИМІ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми рабства в Римській імперії

Проблема рабства в Давньому Римі посідає важливе місце в історичних дослідженнях античності, оскільки рабовласницькі відносини були одним із ключових елементів соціально-економічної структури римського суспільства. Інститут рабства значною мірою визначав характер господарської діяльності, соціальну стратифікацію населення та правову систему Римської держави. Тому вивчення рабства у Римській імперії є важливим напрямом античної історіографії, який протягом тривалого часу привертая увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників.

У науковій літературі проблема рабства в Римській імперії розглядається з різних позицій: соціально-економічної, правової, культурної та антропологічної. У дослідженнях істориків рабство аналізується як складний соціальний інститут, що включав не лише експлуатацію праці, але й широкий спектр соціальних відносин між рабами, їхніми господарями та іншими членами римського суспільства. Більшість сучасних науковців розглядають рабство як важливий елемент економічної системи Римської імперії, що забезпечував функціонування сільського господарства, ремесла, торгівлі та домашнього господарства.

Проблема римського рабства вивчається антикознавцями з XIX ст. і її станом досліджено за працями Теодора Mommsen та Поля Гіро. Перший у своїй фундаментальній «Історії Риму» [1], показав витoki явища та роль в економічному потенціалі Риму. Натомість Ентоні Еверітт окреслив місце рабів у римській родині та їх важливу роль у повсякденному житті римських громадян [2]. Соціально-економічні аспекти існування рабства традиційно розглядалися радянською історіографією у XX ст. і були класичним зразком рабовласницької формації. Також велика увага зверталася на класову боротьбу та проблему повстань рабів.

З огляду на дослідницькі завдання нашої роботи і звернення до антропологічних особливостей інституту рабства, основну увагу приділено сучасній західній та українській історіографії. Праці західних істориків нами поділено на дві групи: 1) історичні дослідження проблеми рабства в Римській імперії; 2) загальні праці з історії Риму.

Значний внесок у дослідження цієї теми зробив британський історик Кіт Бредлі. У своїй праці «Рабство і суспільство в Римі» він розглядає рабство як комплексний соціальний інститут, що впливав на всі сфери життя римського суспільства [3, р. 41]. На думку дослідника, рабство було не лише економічною системою експлуатації, але й важливим елементом соціальної ідентичності римлян.

Подібний підхід представлений у роботах американської дослідниці Сандри Джошел, яка аналізує різні аспекти функціонування рабства у римському суспільстві. Вона підкреслює, що раби були важливою частиною соціальної структури Римської імперії та відігравали значну роль у господарському житті держави [4, р. 58]. Дослідниця також звертає увагу на різноманітність умов життя рабів, які могли суттєво відрізнятися залежно від сфери їхньої діяльності.

Проблему трансформації рабства в античному світі досліджує Пітер Гарнсі, який розглядає розвиток уявлень про рабство від античності до пізньої античної епохи. У своїй праці він зазначає, що рабство в Римській імперії було складним соціальним явищем, яке змінювалося разом із розвитком суспільства [5, р. 112]. На думку дослідника, важливо враховувати не лише економічні, але й культурні та ідеологічні аспекти існування рабства.

Значну увагу соціальним аспектам рабства приділяє також Томас Відеман, який у своїй праці «Грецьке і римське рабство» аналізує особливості функціонування рабства в античних суспільствах [6, р. 76]. Автор підкреслює, що рабство було невід'ємною частиною античної цивілізації і відігравало важливу роль у формуванні соціальних відносин.

Окремим напрямом досліджень є вивчення становища вільновідпущеників. Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробив Генрік

Мурітсен, який у своїй праці аналізує соціальний статус колишніх рабів у римському суспільстві [7, р. 94]. Дослідник зазначає, що звільнення рабів було поширеним явищем у Римській імперії, а вільновідпущеники могли відігравати важливу роль у господарському та суспільному житті.

Водночас у сучасній історіографії з'являються нові підходи до дослідження рабства. Деякі дослідники розглядають його не лише як економічний інститут, але й як складний соціокультурний феномен. Наприклад, В. Фіцджеральд аналізує відображення рабства у римській літературі та культурі, звертаючи увагу на те, як уявлення про рабів формувалися в суспільній свідомості.

Оригінальний та багато в чому новаторський підхід до вивчення римського рабства пропонує сучасний британський антикознавець Джеррі Тонер. У своїх дослідженнях він зосереджується не стільки на сухих юридичних нормах, скільки на повсякденній практиці, психології рабовласницьких відносин та менталітеті суспільства. Значний резонанс у сучасній історіографії викликала його науково-популярна праця «Як керувати рабами»[8]. Дослідник наочно демонструє, що управління рабами було складним мистецтвом, яке вимагало від господаря постійного балансування між жорстоким примусом і продуманою системою заохочень. Тонер підкреслює, що для римлянина рабство не становило жодної моральної дилеми; це було виключно практичне питання ефективного ведення господарства.

Другу групу історіографічних джерел складають узагальнюючі праці з історії Стародавнього Риму, які розглядають інститут рабства не ізольовано, а як органічну складову римського державного, економічного та культурного життя. Серед найпомітніших сучасних досліджень такого типу варто виокремити праці британських істориків Мері Берд та Адріана Голдсуорті.

У своїй фундаментальній книзі «SPQR: Історія Давнього Риму»[9] Мері Берд застосовує підхід «історії повсякденності», фокусуючись на соціальній неоднорідності рабства та долях конкретних людей. Залучаючи широку базу епіграфічних джерел, авторка намагається почути голоси самих поневолених, а

не лише їхніх господарів. М. Берд акцентує увагу на унікальному римському парадоксі: поєднанні надзвичайної системної жорстокості з масовою практикою манумісії. Вона переконливо доводить, що рабство в Римі не було абсолютно закритою кастою; для багатьох міських рабів воно ставало перехідним етапом перед отриманням статусу вільновідпущеника та подальшою інтеграцією їхніх нащадків у повноправне римське суспільство.

Натомість Адріан Голдсуорті у своїх дослідженнях розглядає інститут рабства переважно через макроісторичну, військово-політичну та економічну призми. У праці «*Rex Romana. Війна, мир і завоювання в Римській імперії*» [10] історик аналізує масове рабство як прямий наслідок римського імперіалізму та безперервної військової експансії. А. Голдсуорті демонструє, як приплив поневолених військовополонених забезпечував економічну базу для підтримання «Римського миру», дозволяв римській еліті акумулювати колосальні багатства у формі латифундій та вивільняв громадян для служби в легіонах і державного управління.

Логічним продовженням цієї теми є аналіз занепаду античної рабовласницької системи. У праці «*Падіння Заходу: смерть римської наддержави*» [11] А. Голдсуорті доводить, що глибока внутрішня криза, затяжні громадянські війни та деградація державних інститутів призвели до руйнування налагоджених механізмів масового постачання невольників. Доповнює цю картину британський історик Пітер Гізер у книзі «*Падіння Римської імперії: нова історія Риму і варварів*» [12]. Якщо Голдсуорті акцентує увагу на внутрішньому розпаді економіки, то Гізер підкреслює роль зовнішнього фактора — посилення тиску варварського світу та остаточного припинення успішних завойовницьких війн. Обидва дослідники переконливо показують, як ці кризові явища виснажили джерела поповнення рабів і змусили суспільство пізньої античності поступово відмовлятися від класичного рабства на користь нових форм прив'язаної до землі залежної праці (коллату).

В українській історіографії тема античного рабства висвітлена слабо. Втім, відчувається загальний відхід від спрощених схем марксистської історіографії,

та спроба застосувати західні напрацювання з даної теми. Зокрема, Василь Балух у праці з історії античної цивілізації зазначає, що рабство було органічною складовою римської економічної системи та одним із основних джерел виробничої сили в господарстві імперії [13, с. 312]. На думку дослідника, у період ранньої імперії кількість рабів значно зросла внаслідок активної зовнішньої експансії Риму, що призводило до збільшення потоку військовополонених, які ставали рабами. Саме завдяки масовому використанню рабської праці римські землевласники могли організовувати великі господарства - латифундії, які відігравали важливу роль у забезпеченні економічної стабільності держави.

Вагомий внесок у дослідження історії Риму та особливостей його соціальної структури зробив також Олег Петrenchко. У своїх працях він розглядає розвиток римського суспільства у період принципату та звертає увагу на роль рабів у соціально-економічній системі імперії [14, с. 142]. Дослідник зазначає, що рабство було важливою складовою господарського життя, проте водночас воно не залишалося незмінним. З розвитком економіки та суспільних відносин відбувалися поступові трансформації форм залежності, що з часом призвело до появи нових соціально-економічних моделей, зокрема колонату.

Таким чином, аналіз історіографії свідчить про значний рівень наукового опрацювання проблеми рабства в Давньому Римі. У працях дослідників розглядаються різні аспекти цього явища – правові, соціальні, економічні та культурні. Водночас сучасна історіографія продовжує розвиватися, пропонуючи нові підходи до вивчення рабства як складного соціального інституту античного суспільства. Це свідчить про те, що проблема рабства в Римській імперії залишається актуальною і потребує подальших комплексних досліджень.

Дослідження інституту рабства в Давньому Римі ґрунтується на широкому колі історичних джерел, які дають змогу всебічно відтворити соціальні, економічні та правові аспекти існування рабства в римському суспільстві. Джерельна база цієї проблеми є досить різноманітною та поділена на такі групи:

1) історичні праці; 2) юридичні документи, листи, документи особистого характеру; 3) художні твори античних авторів.

Першу групу джерел становлять твори античних істориків і письменників, у яких містяться відомості про соціальні відносини, економічні процеси та політичне життя Римської імперії. Серед таких джерел особливе місце займають праці римських істориків I-II ст. н.е., зокрема твори Тацита, Веллея Патеркула та інших авторів. У своїх історичних працях вони описували політичні події, суспільні конфлікти та соціальні відносини, що існували в римському суспільстві. Хоча їхні твори не були спеціально присвячені проблемі рабства, у них містяться важливі відомості про роль рабів у господарстві та суспільному житті Римської імперії. Наприклад, у працях античних авторів можна знайти свідчення про використання рабської праці у сільському господарстві, ремеслі та домашньому господарстві, а також про ставлення римлян до рабів [15; 16].

Важливим доповненням до цієї групи джерел є біографічні праці античних авторів, зокрема Гая Светонія Транквілла та Плутарха. У творі Светонія «Життя цезарів»[17] міститься цінний фактичний матеріал щодо функціонування імператорського двору, де впливову позицію часто займали імператорські раби та вільновідпущеники. Светоній наводить численні приклади ставлення різних правителів до невольників - від жорстоких розправ до ухвалення законів на захист хворих і старих рабів, як це відбувалося за часів імператора Клавдія. Описуючи цей прецедент, історик зазначає: «Коли деякі господарі вивозили своїх хворих і виснажених рабів на острів Ескулапа, щоб не обтяжувати себе їх лікуванням, Клавдій постановив, що всі такі раби стають вільними, і якщо вони одужають, то не повинні повертатися до влади пана».

Своєю чергою, грецький мислитель та біограф Плутарх у «Порівняльних життєписах» [18] розкриває особливості рабовласницьких відносин через призму життя видатних римських діячів. Зокрема, у біографії Катона Старшого він детально змальовує прагматичне, суто споживче ставлення типового римського землевласника до своїх невольників. Плутарх наголошує, що Катон вимагав від них постійної праці, вважаючи, що «раб повинен або працювати, або

спати». Більше того, біограф цитує жорсткі господарські настанови римлянина щодо непрацездатних: «Слід продавати старих робочих волів, хворих овець... старих рабів, хворих рабів і взагалі все зайве».

У творах філософів та моральних мислителів, зокрема Сенеки, порушуються питання гуманного ставлення до рабів та моральної відповідальності господарів за своїх підлеглих. Сенека у своїх «Моральних листах до Луцілія»[19] звертає увагу на те, що раби, незважаючи на свій юридичний статус, залишаються людьми і заслуговують на справедливе та людяне ставлення. Звертаючись до свого друга в знаменитому 47-му листі, він наголошує: «Так і личить людині такої розсудливості, такої освіти, як у тебе.— "Вони раби".- Але ж - люди. - "Вони раби". - Але ж під твоєю крівлею живуть. - "Вони раби". - Але - й покірні твої друзі. - "Вони раби". - Але - й товариші по рабству, якщо зважиш на те, що над ними й над тобою - однакова влада фортуни.». Подібні роздуми свідчать про певні зміни у світогляді частини римської інтелектуальної еліти щодо проблеми рабства.

Окрему групу джерел становлять листи та приватні документи римських авторів. Особливу цінність мають листи Плінія Молодшого, які містять численні згадки про повсякденне життя римської знаті та їхніх рабів. У своїх листах Пліній описує різні ситуації, пов'язані з управлінням господарством, звільненням рабів та їхнім становищем у домогосподарстві. Ці свідчення дають змогу зрозуміти, яку роль раби відігравали у функціонуванні римської родини та господарства, а також простежити особливості взаємин між господарями і підлеглими [20].

Надзвичайно важливе значення для дослідження інституту рабства мають юридичні джерела. Римське право містить значну кількість норм, що регулювали становище рабів, порядок їхнього придбання, використання та звільнення. Одним із найважливіших правових джерел є «Інституції» римського юриста Гая, які містять систематизований виклад основних положень римського приватного права. У цьому творі розглядається правовий статус різних категорій населення, включаючи рабів, а також визначаються основні принципи регулювання

відносин між рабами і їхніми господарями. Гай зазначає, що раб перебуває під владою свого господаря і юридично розглядається як об'єкт права, а не як самостійний суб'єкт [21].

Значну інформаційну цінність мають також «Дігести Юстиніана», у яких зібрано витяги з праць римських юристів класичного періоду. У цих текстах містяться численні норми та коментарі, що стосуються правового становища рабів, їхніх обов'язків, а також правил звільнення з рабства. Юридичні джерела дозволяють простежити еволюцію правових норм, що регулювали інститут рабства, а також зміни у ставленні держави до цієї соціальної категорії населення [22].

Важливу роль у дослідженні рабства відіграють також законодавчі акти періоду ранньої Римської імперії. Зокрема, у період правління імператора Августа було прийнято низку законів, які регулювали процедуру звільнення рабів. Серед них особливе значення мають закони *Lex Fufia Caninia* та *Lex Aelia Sentia*, що встановлювали обмеження щодо кількості рабів, яких можна було звільнити, а також визначали умови отримання свободи [22; 23]. Ці закони свідчать про прагнення держави контролювати процес манумісії та регулювати соціальну структуру суспільства.

Цінні відомості про повсякденне життя рабів містяться також у художніх і літературних творах римських авторів. Одним із таких джерел є роман Петронія «Сатирикон», у якому відображено побут і соціальні відносини римського суспільства. У цьому творі зображено різні соціальні групи, у тому числі рабів і вільновідпущеників, що дозволяє отримати уявлення про їхнє місце в соціальній ієрархії Римської імперії. [24]

Надзвичайно важливим доповненням до картини повсякденного рабства є також роман Апулея «Метаморфози» [25], написаний у II ст. н.е. У ньому без прикрас і філософської ідеалізації змальовано жахливі умови праці невольників на млинах і в сільському господарстві: їхнє крайнє фізичне виснаження, тавра на лобах і ланцюги на ногах. Цей опис є важливим контрастом до юридичних норм

про поступову «гуманізацію» рабства, показуючи, що на практиці становище сільських невільників залишалося вкрай важким.

Не менш інформативними є римська сатира, зокрема твори Марціала[26]. Вони гостро висміювали та критикували жорстокість римських матрон і патронів, які могли жорстоко побити чи навіть скалічити раба за найменшу провину — наприклад, за розбитий келих або погано зроблену зачіску. Завдяки цим поетичним текстам історики можуть реконструювати атмосферу постійного страху, свавілля та психологічного тиску, що панувала в багатьох римських домогосподарствах. Літературні джерела дають можливість побачити не лише формальні аспекти рабства, але й емоційний та психологічний вимір життя залежних людей

Окрім письмових джерел, важливу інформацію про рабство в Давньому Римі дають епіграфічні пам'ятки. До них належать написи на надгробках, посвятні написи, а також різноманітні господарські документи. Епіграфічні матеріали містять відомості про імена рабів, їхнє походження, професії та соціальний статус. Завдяки таким джерелам можна отримати уявлення про різноманітність соціальних ролей рабів у римському суспільстві, а також про їхні зв'язки з господарями та іншими членами домогосподарства.

Цінним джерелом для дослідження рабства є також археологічні знахідки, які дозволяють відтворити матеріальні умови життя рабів. Археологічні матеріали включають залишки житлових приміщень, господарських споруд, інструментів праці та інших предметів побуту. Вони допомагають зрозуміти, у яких умовах жили та працювали раби, а також які функції вони виконували в різних сферах економічного життя. Дослідження археологічних пам'яток показують, що раби використовувалися не лише в сільському господарстві, але й у ремеслі, гірничій справі та інших видах виробництва.

Важливим джерелом інформації про рабство є також епіграфічні документи, що містять відомості про купівлю та продаж рабів. Подібні документи дозволяють простежити механізми функціонування рабського ринку, а також визначити економічну цінність рабів у різні періоди історії Римської

імперії. Наприклад, у деяких документах згадуються конкретні угоди купівлі рабів із зазначенням їхнього походження, віку та вартості, що свідчить про існування розвиненої системи торгівлі людьми в античному світі .

Аналіз різних типів джерел свідчить про те, що рабство було невід’ємною складовою соціальної структури Римської імперії. Раби використовувалися в різних галузях господарства – від сільського господарства до гірничої промисловості та домашнього обслуговування. У римському суспільстві рабство розглядалося як природна частина соціального порядку, а можливість потрапити в рабство могла виникнути внаслідок військових завоювань, боргових зобов’язань або торгівлі людьми .

Отже, джерельна база дослідження інституту рабства в Давньому Римі є досить різноманітною і включає історичні, юридичні, літературні та археологічні пам’ятки. Комплексне використання цих джерел дозволяє всебічно дослідити особливості функціонування рабства в Римській імперії, визначити його роль у соціально-економічному розвитку держави, а також простежити еволюцію становища рабів упродовж I–III століть н.е. Саме поєднання різних типів джерел забезпечує можливість більш глибокого й об’єктивного аналізу цієї важливої проблеми історії античного світу.

РОЗДІЛ 2.

Виникнення та становлення інституту рабства в Давньому Римі: історичні передумови та джерела формування

Інститут рабства був одним із визначальних елементів соціально-економічної системи Давнього Риму. Його формування відбувалося поступово і було тісно пов'язане з розвитком римської державності, військовою експансією та змінами у господарському житті римського суспільства.

На ранніх етапах існування Риму рабство ще не мало того масштабу, який був характерним для періоду пізньої Республіки та Імперії. Давньоримське суспільство тривалий час залишалося переважно аграрним, а основною господарською одиницею була сімейна община. Значну частину робіт виконували самі члени родини, тому потреба в масовому використанні рабської праці ще не виникала. Водночас уже в царський період існували окремі форми особистої залежності, які стали передумовою формування майбутнього інституту рабства. Як зазначає Богдан Тищик, одним із найдавніших джерел несовободи було боргове рабство, коли громадянин, не маючи можливості повернути борг, потрапляв у залежність від кредитора [27, с. 116].

Подальший розвиток римської держави супроводжувався соціальним розшаруванням населення, концентрацією земельної власності та посиленням майнової нерівності. У таких умовах поступово зростала потреба в додатковій робочій силі. Важливу роль у становленні рабства відіграли численні війни, які вела Римська держава. Саме військові завоювання стали головним джерелом поповнення рабського населення. Після кожної успішної кампанії тисячі полонених втрачали свободу і продавалися на ринках як раби. Василь Балух підкреслює, що розширення території Риму безпосередньо впливало на зростання кількості рабів, які використовувалися в усіх сферах господарського життя [13, с. 308].

Особливо швидке поширення рабства відбулося в III–I ст. до н.е., коли Рим перетворився на одну з наймогутніших держав Середземномор'я. Завоювання ГКарфагена, Македонії, Греції, держав Малої Азії та інших територій

забезпечували постійний приплив полонених. За свідченням Тита Лівія, після деяких військових кампаній кількість захоплених людей сягала десятків тисяч осіб, яких продавали на рабських ринках [28]. Війна стала не лише інструментом територіального розширення, а й одним із головних механізмів забезпечення економіки дешевою робочою силою.

Олег Петречко зазначає, що саме в період пізньої Республіки рабство остаточно перетворилося на системоутворюючий елемент римського суспільства [28, с. 138]. Великі земельні володіння потребували значної кількості працівників, а постійний приплив військовополонених робив рабську працю вигідною для власників маєтків. У результаті виникають латифундії – великі господарства, орієнтовані на виробництво продукції для ринку. Їх функціонування було практично неможливим без використання рабської праці.

Важливим джерелом поповнення рабського населення була також торгівля людьми. У різних регіонах Середземномор'я діяли великі рабські ринки, на яких продавали людей різного віку, походження та професійної підготовки. За словами Василя Балуха, работоргівля стала окремою сферою економічної діяльності, яка приносила значні прибутки як приватним торговцям, так і державі [13, с. 284]. Рабів привозили з Балкан, Близького Сходу, Північної Африки та інших регіонів, що перебували під впливом або контролем Риму.

Крім військового полону та торгівлі людьми, існували й інші шляхи потрапляння в рабство. Рабами ставали діти рабинь, оскільки в римському праві діяло правило, за яким дитина успадковувала статус матері. Окремі особи могли бути продані в рабство через злочини або борги. В окремих випадках поширеним явищем було піратство, жертвами якого ставали мешканці прибережних районів Середземномор'я. Таким чином, рабське населення формувалося з представників різних народів і соціальних груп.

Важливу роль у становленні інституту рабства відіграло римське право. Саме воно закріпило правове становище рабів і визначило їхнє місце в суспільстві. У «Інституціях» Гая наголошувалося: «Всі люди або вільні, або раби» [21, с. 47]. Це положення відображало фундаментальний поділ населення

Римської держави. Раб не визнавався суб'єктом права, а розглядався як власність господаря. Він не міг укласти юридичних угод, володіти майном чи брати участь у політичному житті. Римське право фактично прирівнювало раба до речі, яка могла бути продана, подарована або передана у спадок.

Водночас становище рабів не було однаковим. Частина з них працювала на землі та виконувала найважчі види фізичної праці. Інші були задіяні в ремеслі, торгівлі, державному управлінні або домашньому господарстві. В Римській імперії існувала значна кількість освічених рабів, які працювали вчителями, лікарями, бібліотекарями та секретарями. Таким чином, рабство охоплювало практично всі сфери суспільного життя.

Пояснюючи причини поширення рабства, дослідники звертають увагу не лише на економічні, а й на світоглядні чинники. Античне суспільство загалом сприймало рабство як природне явище. Значний вплив на формування такого ставлення мали філософські погляди давньогрецьких мислителів. Пітер Гарнсі зазначає, що уявлення про природність рабства були поширеними серед античної інтелектуальної еліти та використовувалися для виправдання соціальної нерівності [5, р. 35]. Рабство розглядалося як звичний елемент суспільного порядку, без якого неможливе нормальне функціонування держави.

Плутарх у «Порівняльних життєписах» також згадував, що успішні військові кампанії супроводжувалися масовим продажем полонених у рабство, що приносило значні прибутки римській державі та окремим воєначальникам [16].

Уже в перші століття нашої ери починають з'являтися окремі заклики до гуманнішого ставлення до рабів. Луцій Анней Сенека у своїх «Моральних листах до Луцілія» наголошував: «Вони раби? Ні, люди» [17, с. 89]. Філософ закликав господарів ставитися до своїх підлеглих справедливо та пам'ятати про спільну людську природу. Хоча такі погляди не заперечували існування рабства як інституту, вони свідчили про поступову зміну моральних уявлень частини римського суспільства.

Британський історик Кіт Бредлі розглядає рабство не лише як економічний механізм, а й як складну систему соціальних відносин, яка пронизувала всі рівні римського суспільства [3, р. 41]. На його думку, рабство стало невід'ємною частиною римської культури, визначаючи характер взаємин між людьми, соціальну структуру та навіть особливості мислення населення. Подібної позиції дотримується і Сандра Джошел, яка підкреслює, що без розуміння ролі рабства неможливо повноцінно дослідити функціонування Римської імперії [4, р. 58].

Отже, виникнення та становлення інституту рабства в Давньому Римі було результатом тривалого історичного розвитку, у межах якого поєдналися економічні потреби, військова експансія, соціальна нерівність і правове закріплення залежності. Основними джерелами формування рабського населення були військовий полон, работоргівля, народження від рабинь і боргова залежність. У процесі розвитку Римської держави рабство перетворилося на один із фундаментальних інститутів суспільства, який забезпечував функціонування господарства, впливав на соціальні відносини та визначав особливості правової системи. Саме на цій основі сформувалася класична модель римського рабства, яка досягла свого найвищого розвитку в період Римської імперії.

РОЗДІЛ 3.

Інститут рабства у ранній Римській імперії: правовий статус, соціально-економічна роль та еволюція (I–III ст. н.е.)

3.1. Правовий статус рабів у період правління Августа та ранньої Римської імперії

Правовий статус рабів у Давньому Римі був одним із ключових елементів соціально-правової системи римського суспільства. Рабство вважалося невід’ємною складовою економічного та соціального устрою Римської держави, а раби розглядалися як власність своїх господарів. У період встановлення принципату Августа та подальшого розвитку Римської імперії правове становище рабів формувалося на основі норм римського права, які визначали їхній статус, права та обов’язки, а також межі влади господарів над ними. Водночас упродовж I–III ст. н.е. у правовому регулюванні рабства відбувалися певні зміни, що відображали трансформацію римського суспільства та поступове пом’якшення деяких аспектів рабовласницьких відносин.

У римській правовій системі раби розглядалися як особлива категорія населення, яка не мала юридичної правосуб’єктності. Згідно з нормами римського права, раб не визнавався повноцінною особою у правовому сенсі і перебував під повною владою свого господаря. Римські юристи визначали рабів як об’єкти власності, які могли бути предметом купівлі, продажу, дарування або спадкування. У цьому контексті раб прирівнювався до інших форм майна, що належали господарю. Як зазначається у працях римських правознавців, усі раби перебували під владою свого пана, яка в римському праві називалася *dominium* або *potestas*.

Римський юрист Гай у своїх «Інституціях» наголошував, що основним поділом у праві є поділ людей на вільних і рабів. За його словами, раби перебувають під владою господарів, а ця влада є складовою права народів, оскільки практично всі народи визнають право власника на раба [21]. Таке юридичне визначення відображає поширене у римському суспільстві уявлення про рабство як природну форму соціальних відносин. Раби не мали права

укладати юридичні угоди, володіти майном або виступати стороною в судових процесах. Усі їхні дії юридично вважалися діями господаря.

Разом із тим правове становище рабів не було абсолютно однорідним. Значною мірою воно залежало від волі господаря, характеру роботи та соціального статусу власника. У великих господарствах раби могли виконувати різноманітні функції – від важкої фізичної праці до інтелектуальної діяльності. Деякі раби працювали в адміністрації, виконували обов'язки секретарів, бухгалтерів або вчителів. Такі раби мали певні привілеї та могли користуватися більш сприятливими умовами життя порівняно з тими, хто працював у сільському господарстві або на копальнях.

У період правління імператора Августа відбулися певні зміни у правовому регулюванні рабства. Август прагнув стабілізувати соціальну структуру імперії та встановити контроль над процесом звільнення рабів. У зв'язку з цим були прийняті спеціальні закони, які регулювали процедуру манумісії – звільнення рабів. Серед них важливе місце посідають закони *Lex Fufia Caninia* (2 р. до н.е.) та *Lex Aelia Sentia* (4 р. н.е.). Ці законодавчі акти встановлювали обмеження щодо кількості рабів, яких господар міг звільнити, а також визначали умови, за яких раб міг отримати свободу [29, с. 192].

Закон *Lex Fufia Caninia* обмежував можливість масового звільнення рабів за заповітом. Він визначав конкретну частку рабів, яких дозволялося відпустити на волю залежно від їхньої загальної кількості у господаря. Такий захід був спрямований на запобігання різкому зростанню кількості вільновідпущеників у римському суспільстві. Інший закон – *Lex Aelia Sentia* – встановлював вікові обмеження для звільнення рабів і визначав мінімальний вік господаря та раба для здійснення манумісії. Ці правові норми свідчать про прагнення держави контролювати соціальні процеси, пов'язані з рабством [27, с. 167].

Важливою особливістю римського права було те, що раби могли брати участь у господарській діяльності своїх власників. Хоча вони не мали права власності, господарі іноді дозволяли рабам користуватися певним майном, яке називалося *resulium*. Це майно формально залишалося власністю господаря,

проте раб міг використовувати його для ведення господарських справ або накопичення коштів. У деяких випадках накопичене майно дозволяло рабові викупити власну свободу [29, с. 198].

Незважаючи на те, що раби не мали юридичних прав, римська держава поступово почала вводити певні обмеження щодо влади господарів. У період ранньої імперії з'явилися норми, які забороняли надмірну жорстокість по відношенню до рабів. Наприклад, імператор Клавдій видав постанову, згідно з якою господарі не мали права безкарно вбивати своїх рабів або залишати їх напризволяще у випадку хвороби. Якщо раб був покинутий господарем і вижив, він отримував свободу.

Подібні зміни свідчать про поступову трансформацію римського права у ставленні до рабів. Хоча рабство залишалося важливим елементом соціальної системи, держава почала втручатися у відносини між рабами та їхніми господарями. Це було пов'язано як із гуманістичними тенденціями у філософії, так і з прагненням влади запобігати соціальним конфліктам.

Римські філософи також звертали увагу на моральний аспект ставлення до рабів. Наприклад, Сенека у своїх працях підкреслював, що раби є такими ж людьми, як і їхні господарі, і тому заслуговують на гуманне ставлення. Він закликав господарів ставитися до рабів як до співучасників людського життя, а не лише як до знаряддя праці. Хоча подібні ідеї не призводили до радикальних змін у правовій системі, вони поступово впливали на суспільні уявлення про рабство.

Значну увагу правовому становищу рабів приділяли також римські юристи. У «Дігестах» Юстиніана міститься велика кількість правових норм, що регулювали статус рабів, їхні обов'язки та можливості звільнення. Юристи детально розглядали питання відповідальності рабів за правопорушення, а також правила їхнього використання у господарській діяльності [22].

Важливим аспектом правового статусу рабів була також їхня участь у господарських угодах. У деяких випадках раби могли виступати як представники господаря під час укладання торговельних або фінансових угод. Усі результати

таких угод належали власнику раба. Це свідчить про те, що раби могли відігравати важливу роль у економічному житті Римської імперії.

Упродовж I–III ст. н.е. відбувалися поступові зміни у правовому становищі рабів, що були пов'язані з еволюцією римського суспільства. Зменшення кількості військових завоювань призвело до скорочення припливу нових рабів, що вплинуло на економічну роль рабської праці. У зв'язку з цим почали поширюватися інші форми залежної праці, зокрема колонат. Деякі дослідники вважають, що саме ці процеси стали передумовою поступового занепаду класичного рабства у Римській імперії.

Таким чином, правовий статус рабів у період правління Августа та ранньої Римської імперії характеризувався поєднанням жорстких норм рабовласницького права з поступовими змінами, спрямованими на певне обмеження влади господарів. Раби залишалися юридичною власністю своїх господарів і не мали повноцінних прав, проте упродовж I–III ст. н.е. відбувалися процеси, які поступово змінювали їхнє становище у римському суспільстві. Саме ці трансформації стали важливим етапом у розвитку соціально-правових відносин Римської імперії.

3.2. Соціально-економічна роль рабської праці в господарстві Римської імперії

Економіка Римської імперії трималася на фундаменті рабської праці. У період із I ст. до н.е. по III ст. н.е. рабство було невід'ємною частиною господарського устрою, забезпечуючи робочою силою всі галузі держави. Масове залучення рабів стало візитною карткою римської економіки, особливо в епоху розквіту імперії, коли завдяки постійним загарбницьким війнам потік військовополонених перетворювався на головний ресурс примусової праці. Як наслідок, рабів активно використовували у ремісництві, торгівлі, побуті та насамперед у сільському господарстві.

Економічна система Римської імперії значною мірою ґрунтувалася на великому землеволодінні, відомому як латифундії. Такі господарства належали заможним представникам римської аристократії та вимагали значної кількості робочої сили для обробітки землі. Саме раби становили основну робочу силу в цих господарствах. Вони виконували найрізноманітніші роботи: обробляли поля, доглядали за худобою, працювали на виноградниках і в оливкових гаях. Як зазначає В. Балух, розвиток великих маєтків у Римській імперії був безпосередньо пов'язаний із широким використанням рабської праці, що забезпечувало високу продуктивність аграрного виробництва [13, с. 326].

Основою економічного життя Риму були великі землеволодіння - латифундії. Саме в аграрному секторі експлуатація рабської сили досягла свого піку, де роботою на великих маєтках керували спеціально призначені управителі - віліки. Вони контролювали виконання робіт, розподіляли обов'язки між рабами та стежили за господарською діяльністю. Така організація праці дозволяла власникам маєтків ефективно керувати великими господарствами навіть за своєї відсутності. Дослідники відзначають, що саме завдяки рабській праці римська аграрна економіка могла забезпечувати потреби великих міст та армії [31, с. 241].

Водночас рабська праця використовувалася не лише у сільському господарстві. Значна кількість рабів працювала у ремісничих майстернях, де виготовляли різноманітні товари – від кераміки та тканин до металевих виробів і прикрас. У містах раби могли виконувати функції ремісників, будівельників, каменярів або художників. Завдяки цьому вони відігравали важливу роль у розвитку міської економіки та ремісничого виробництва. Деякі раби мали високий рівень професійної підготовки і могли працювати як лікарі, педагоги або секретарі.

У міському середовищі раби часто виконували функції домашньої прислуги. Вони працювали в домогосподарствах заможних римлян, виконуючи різноманітні обов'язки – від приготування їжі до догляду за дітьми та ведення господарських справ. Така форма використання рабської праці була характерною для представників римської знаті, які прагнули підкреслити свій соціальний

статус через велику кількість слуг. Як зазначає Ентоні Еверітт, у римських домогосподарствах раби становили невід'ємну частину родинної структури і виконували широкий спектр побутових функцій [2, с. 215].

Важливою сферою використання рабської праці була також торгівля. Деякі раби займалися комерційною діяльністю від імені своїх господарів, виступаючи посередниками у торговельних операціях. Вони могли керувати магазинами, контролювати торговельні склади або організовувати перевезення товарів. Хоча юридично всі результати їхньої діяльності належали господарю, фактично раби могли відігравати важливу роль у розвитку торговельних зв'язків Римської імперії. Подібна практика свідчить про високий рівень довіри до деяких рабів, особливо тих, хто мав відповідні знання та навички [17, с. 204].

Рабська праця використовувалася також у державному секторі. У Римській імперії існувала категорія державних рабів, які працювали на користь держави. Вони могли виконувати адміністративні функції, обслуговувати державні установи або брати участь у будівництві громадських споруд. Державні раби часто займали більш привілейоване становище порівняно з рабами, які належали приватним особам, оскільки їхні умови праці були більш регламентованими.

Особливе місце серед рабів займали ті, хто працював у гірничій промисловості. Робота на рудниках вважалася однією з найважчих форм праці в античному світі. Раби, яких направляли на копальні, працювали в надзвичайно складних умовах і часто не мали шансів на звільнення. Проте саме їхня праця забезпечувала видобуток металів, необхідних для виробництва зброї, інструментів та монет. Це свідчить про значний економічний внесок рабів у розвиток римської економіки [23, с. 412].

Важливою особливістю римської економіки було те, що рабська праця поєднувалася з іншими формами залежної праці. У період I–III ст. н.е. почали з'являтися нові соціально-економічні відносини, пов'язані з розвитком колонату. Колони були формально вільними людьми, але фактично перебували у залежності від великих землевласників. Деякі історики вважають, що поширення

колонату було пов'язане зі зменшенням кількості рабів унаслідок скорочення завоювницьких війн [14, с. 226].

Економічна роль рабства також проявлялася у системі манумісії – звільнення рабів. Вільновідпущеники, які отримували свободу, часто продовжували працювати у господарствах своїх колишніх господарів. Вони могли займатися ремеслом, торгівлею або адміністративною діяльністю. У деяких випадках вільновідпущеники досягали значного соціального та економічного становища. Дослідники зазначають, що саме ця категорія населення відігравала важливу роль у розвитку економічного життя міст Римської імперії [32, с. 118].

Окрему увагу слід звернути на економічну ефективність рабської праці. У науковій літературі існують різні оцінки цього питання. Деякі історики вважають, що рабство було економічно вигідною формою організації праці, особливо в умовах масового припливу військовополонених. Інші дослідники наголошують, що рабська праця була менш ефективною порівняно з працею вільних людей, оскільки раби не мали особистої зацікавленості у результатах своєї діяльності. Незважаючи на ці дискусії, більшість учених погоджується з тим, що рабство відігравало важливу роль у розвитку економіки Римської імперії.

Соціально-економічне значення рабства проявлялося також у формуванні соціальної структури римського суспільства. Наявність великої кількості рабів дозволяла римській аристократії звільнитися від фізичної праці та зосереджуватися на політичній діяльності, військовій службі або управлінні державою. Таким чином рабство сприяло формуванню специфічної соціальної ієрархії, у якій чітко розмежовувалися різні категорії населення.

Отже, рабська праця відігравала надзвичайно важливу роль у господарському житті Римської імперії. Вона використовувалася у різних галузях економіки – від сільського господарства до ремесла, торгівлі та державної служби. Завдяки рабській праці римська економіка могла забезпечувати потреби великої держави, підтримувати розвиток міст та

здійснювати масштабні будівельні проєкти. Водночас упродовж I–III ст. н.е. у римському суспільстві почали відбуватися процеси, що поступово змінювали роль рабства в економічній системі імперії, що стало передумовою подальших соціально-економічних трансформацій.

3.3. Еволюція інституту рабства та зміни становища рабів у I–III ст.

Інститут рабства в Давньому Римі протягом I–III ст. н.е. зазнав помітної еволюції, що була зумовлена як соціально-економічними, так і політичними змінами в Римській імперії. У період раннього принципату рабство залишалося однією з основних форм організації праці, проте поступово його роль у господарстві та суспільстві почала трансформуватися. Зміни відбувалися у правовому статусі рабів, у способах їх використання в економіці, а також у ставленні до них з боку держави та суспільства.

У перші десятиліття існування принципату рабство залишалося масовим соціальним явищем, значною мірою успадкованим від попередньої епохи Римської республіки. Основним джерелом поповнення рабського населення традиційно були військовополонені, яких римляни захоплювали під час завойовницьких війн. Саме завдяки військовим кампаніям Рим отримував значну кількість рабів, що використовувалися у сільському господарстві, ремеслі та домашньому господарстві. Унаслідок цього рабство стало невід’ємною складовою економічної системи імперії.

Однак уже в I ст. н.е. почали проявлятися певні тенденції, що поступово змінювали характер рабовласницьких відносин. Однією з таких тенденцій стало скорочення кількості великих завойовницьких війн, що призвело до зменшення припливу нових рабів. У результаті цього рабська праця поступово втрачала свою колишню масовість. Дослідники зазначають, що саме зменшення кількості військовополонених стало важливим чинником трансформації інституту рабства у період ранньої імперії [33, с. 234].

Водночас у цей період відбувалися певні зміни у правовому регулюванні рабства. Римська держава почала приділяти більше уваги контролю за відносинами між рабами та їхніми господарями. Це проявлялося у прийнятті законів, які регулювали процедуру звільнення рабів, а також обмежували свавілля власників. Такі зміни були частково пов'язані з прагненням імператорської влади стабілізувати соціальні відносини у суспільстві та запобігти можливим конфліктам.

Одним із важливих елементів еволюції рабства стала практика манумісії – звільнення рабів. У Римській імперії звільнення рабів було досить поширеним явищем. Господарі могли надавати рабам свободу за різних обставин: за вірну службу, за певну винагороду або за заповітом. Унаслідок цього формувалася особлива соціальна група – вільновідпущеники, які посідали проміжне місце між рабами та вільними громадянами. Вони зберігали певні зобов'язання перед своїми колишніми господарями, але водночас отримували можливість брати участь у господарському та суспільному житті [34, с. 208].

Поширення манумісії стало важливим фактором зміни соціальної структури римського суспільства. У містах Римської імперії з'явилася значна кількість вільновідпущеників, які активно займалися ремеслом, торгівлею та адміністративною діяльністю. Деякі з них могли досягати значного матеріального достатку та навіть впливу у місцевих громадах. Це свідчить про те, що межа між рабами та вільними людьми не завжди була абсолютно непроникною.

У період I–II ст. н.е. також поступово змінювалося ставлення до рабів у суспільстві. Хоча рабство залишалося законною та широко поширеною практикою, римські філософи та мислителі почали порушувати питання гуманного ставлення до рабів. Представники стоїчної філософії наголошували на тому, що всі люди мають спільну природу і тому заслуговують на повагу незалежно від їхнього соціального статусу. Подібні ідеї, хоча і не призводили до негайних правових реформ, поступово впливали на моральні уявлення римського суспільства.

Важливі зміни у становищі рабів відбулися також у правовій сфері. У період імперії було прийнято низку законодавчих актів, що обмежували право господарів на жорстоке поводження з рабами. Наприклад, деякі імператори забороняли безпідставне вбивство рабів або встановлювали покарання за надмірну жорстокість з боку господарів. Подібні заходи свідчать про поступове втручання держави у приватні відносини між рабами та їхніми власниками.

Окрім правових змін, еволюція рабства проявлялася і в економічній сфері. Упродовж I–III ст. н.е. у Римській імперії почали поширюватися нові форми залежної праці, зокрема колонат. Колони були формально вільними людьми, але фактично перебували у залежності від великих землевласників. Вони обробляли землю господаря та сплачували йому частину врожаю або виконували певні повинності. Деякі дослідники вважають, що розвиток колонату був пов'язаний із поступовим зменшенням ролі рабської праці в аграрному виробництві [35, с. 231].

Зміни у використанні рабської праці також були пов'язані з економічними потребами імперії. У період ранньої імперії раби активно використовувалися у великих сільськогосподарських маєтках, проте з часом частина землевласників почала віддавати перевагу іншим формам організації праці. Це було пов'язано з тим, що утримання великої кількості рабів вимагало значних витрат, а їхня праця не завжди була достатньо ефективною. У результаті цього господарі дедалі частіше використовували працю колонів або орендарів.

Водночас у міському середовищі раби продовжували відігравати важливу роль у господарському житті. Вони працювали в ремісничих майстернях, торговельних закладах і домогосподарствах. У деяких випадках раби могли виконувати складні адміністративні або фінансові функції. Наприклад, у великих господарствах раби часто займали посади управителів або бухгалтерів, що свідчить про їхню важливу роль у господарській діяльності.

Зміни у становищі рабів проявлялися також у зростанні кількості рабів, які отримували можливість накопичувати власні кошти. У римському праві існувала практика *rescūtum*, яка дозволяла рабам користуватися певним майном, наданим

їм господарем. Хоча юридично це майно залишалося власністю господаря, раби могли використовувати його для ведення господарських справ або навіть для викупу власної свободи. Така практика сприяла формуванню більш гнучких соціально-економічних відносин у римському суспільстві [36].

У III ст. н.е. Римська імперія переживала серйозну політичну та економічну кризу, що також вплинуло на розвиток інституту рабства. Зменшення кількості завоювницьких війн, економічні труднощі та демографічні зміни призвели до подальшого скорочення кількості рабів. У результаті цього рабство поступово втрачало свою колишню роль у господарстві імперії. Хоча рабство не зникло повністю, його значення у соціально-економічній системі держави поступово зменшувалося.

Таким чином, упродовж I–III ст. н.е. інститут рабства в Римській імперії зазнав суттєвих змін. Хоча рабство залишалося важливою частиною соціальної та економічної структури держави, поступово відбувалися процеси, що змінювали характер рабовласницьких відносин. Зменшення припливу нових рабів, поширення манумісії, розвиток колонату та зміни у правовому регулюванні призвели до трансформації становища рабів у римському суспільстві. Ці процеси стали важливим етапом у розвитку соціально-економічної системи Римської імперії та підготували ґрунт для подальших змін у пізньоантичний період.

РОЗДІЛ 4.

СОЦІАЛЬНА АНТРОПОЛОГІЯ РИМСЬКОГО РАБСТВА

4.1. Взаємини між господарем та рабом у повсякденному житті

Взаємини між рабами та їхніми господарями у Давньому Римі становили складний і багатовимірний соціальний феномен, який відображав не лише правові норми, але й моральні уявлення, економічні інтереси та культурні традиції римського суспільства. У період від встановлення принципату Августа до III століття н.е. ці взаємини формувалися в умовах панування рабовласницької системи, однак не були однорідними й характеризувалися значною варіативністю залежно від соціального статусу господаря, функцій раба, а також конкретних обставин повсякденного життя.

У правовому аспекті раб перебував у повній владі свого господаря, що означало відсутність у нього будь-якої юридичної правосуб'єктності. Раби розглядалися як власність і могли бути предметом купівлі, продажу або передачі у спадок [37]. Проте реальні взаємини між рабами і господарями виходили за межі суто юридичних норм і часто набували складнішого характеру. У межах домогосподарства раб не лише виконував економічні функції, але й був частиною соціального середовища, у якому формувалися певні моделі взаємодії, що включали як елементи підпорядкування, так і певні форми взаємної залежності.

У повсякденному житті характер взаємин значною мірою залежав від сфери діяльності рабів. Раби, які працювали в сільському господарстві, особливо у великих маєтках (латифундіях), зазвичай перебували у більш жорстких умовах. Вони виконували важку фізичну працю під постійним контролем наглядачів і часто піддавалися покаранням у разі невиконання норм або порушення дисципліни. Така система взаємин була зумовлена економічною доцільністю та прагненням максимізувати продуктивність праці [2, с. 326]. У цих умовах господар сприймав раба насамперед як інструмент виробництва, що знижувало рівень гуманного ставлення.

Водночас у міських умовах взаємини між рабами та господарями могли бути значно складнішими і навіть певною мірою більш «особистими». Домашні раби, які працювали у приватних домогосподарствах, часто перебували у безпосередньому контакті з господарем і членами його родини. Вони виконували функції кухарів, слуг, вихователів дітей, секретарів або управителів. У таких випадках формувалися більш тісні соціальні зв'язки, що іноді набували характеру патерналістських відносин, коли господар виступав не лише як власник, але й як своєрідний опікун [38, с. 214].

Деякі раби могли користуватися довірою господаря та виконувати відповідальні функції, пов'язані з управлінням господарством або фінансами. Такі раби, зокрема керуючі, могли мати значний вплив у межах домогосподарства і навіть контролювати інших рабів. Це створювало складну ієрархію серед самих рабів, де їхній статус визначався не лише юридичним положенням, але й рівнем довіри та наближеності до господаря [39, с. 103].

Важливим елементом взаємин між рабами та господарями була система покарань і заохочень. Рабовласники мали право застосовувати фізичні покарання, включаючи побиття або навіть смертну кару, хоча у період імперії ці повноваження поступово обмежувалися державою. Разом із тим існували й стимули, які заохочували рабів до сумлінної праці. Одним із таких механізмів було надання рабу *rescūtum* – умовного майна, яке він міг використовувати для особистих потреб або накопичення коштів [15, с. 198]. Це створювало певну мотивацію для рабів і водночас сприяло формуванню більш гнучких взаємин із господарем.

Особливе значення у взаєминах між рабами та господарями відігравала можливість звільнення – манумісії. Перспектива отримання свободи могла суттєво впливати на поведінку рабів і стимулювати їх до лояльності та старанної праці. У свою чергу господарі використовували манумісію як засіб заохочення або винагороди. У деяких випадках звільнені раби (вільновідпущеники) зберігали зв'язок зі своїми колишніми господарями, що свідчить про тривалість соціальних відносин, які виходили за межі рабства [15, с. 208].

Разом із тим не слід ідеалізувати ці взаємини. У римському суспільстві існували численні приклади жорстокого поводження з рабами. Античні джерела містять відомості про суворі покарання, втечі рабів і навіть повстання, що свідчить про напруженість у відносинах між рабами та їхніми господарями. Раби могли піддаватися фізичному насильству, працювати в надзвичайно важких умовах, особливо у сільському господарстві або на рудниках [11, с. 412]. Це підкреслює експлуатаційний характер рабства як соціального інституту.

Водночас у римському суспільстві поступово формувалися уявлення про необхідність більш гуманного ставлення до рабів. Значний вплив на це мали філософські ідеї стоїцизму. Так, Сенека у своїх творах наголошував, що раби є такими ж людьми, як і їхні господарі, і закликав ставитися до них із повагою та людяністю [17]. Подібні погляди не змінювали радикально правового статусу рабів, але впливали на моральний клімат суспільства та сприяли певному пом'якшенню відносин.

Особливу роль у формуванні взаємин між рабами та господарями відігравали економічні фактори. У період I–III ст. н.е. відбувалися зміни в господарській системі Римської імперії, які впливали на характер використання рабської праці. Зменшення припливу нових рабів змушувало господарів більш раціонально використовувати наявну робочу силу, що могло сприяти більш обережному ставленню до рабів і зменшенню рівня насильства [40, с. 234].

Крім того, взаємини між рабами та господарями залежали від культурних і психологічних факторів. У межах домогосподарства раби могли бути свідками приватного життя своїх господарів, брати участь у сімейних подіях, що створювало певний рівень соціальної інтеграції. У деяких випадках між рабами та членами родини господаря могли виникати довірливі або навіть емоційні зв'язки. Однак ці зв'язки не скасовували основного принципу підпорядкування і залежності.

Важливим аспектом взаємин між господарями та рабами було питання довіри, яке формувалося в процесі щоденної взаємодії. У великих домогосподарствах або господарських комплексах частина рабів отримувала

доступ до матеріальних ресурсів, фінансів або управлінських функцій. Це вимагало від господарів певного рівня довіри до своїх підлеглих, оскільки ефективне функціонування господарства часто залежало від їхньої сумлінності та компетентності. У таких випадках взаємини могли набувати більш прагматичного характеру, коли господар був зацікавлений у збереженні кваліфікованого раба і навіть створював для нього кращі умови життя. Деякі раби могли виступати як посередники у фінансових або торговельних операціях, що свідчить про їхню інтеграцію в економічну систему та відносну автономію в межах, визначених господарем [15, с. 204].

Разом із тим, незважаючи на окремі прояви довіри та відносної автономії, фундаментальною основою взаємин між рабом і господарем залишалася нерівність і залежність. Раб не мав можливості самостійно визначати свою долю, а будь-які елементи «пом'якшення» цих відносин залежали виключно від волі власника. Це створювало постійний внутрішній конфлікт, який міг проявлятися у прихованому опорі, саботажі або втечах. Водночас сама наявність таких форм поведінки свідчить про те, що раби не були пасивними об'єктами соціальної системи, а виступали активними учасниками взаємодії, здатними впливати на характер повсякденних відносин. Таким чином, взаємини між господарями та рабами у Давньому Римі слід розглядати як динамічну систему соціальної взаємодії, у якій поєднувалися примус, залежність, адаптація та взаємні інтереси.

Таким чином, взаємини між господарями та рабами у повсякденному житті Давнього Риму були складним поєднанням правової нерівності, економічної залежності та соціальної взаємодії. Вони варіювалися від жорстоких форм експлуатації до відносно м'яких, патерналістських моделей співіснування. На характер цих взаємин впливали різні фактори – економічні, правові, культурні та особистісні. Упродовж I–III ст. н.е. спостерігалися певні тенденції до їх трансформації, що проявлялося у поступовому обмеженні свавілля господарів, зростанні ролі манумісії та формуванні нових соціальних уявлень про місце рабів у суспільстві. Це дозволяє розглядати взаємини між рабами та господарями як

важливий елемент соціальної антропології римського рабства, що відображає складність і суперечливість цього історичного явища.

4.2. Сім'я та діти рабів

Питання сім'ї та дітей рабів у Давньому Римі є важливим аспектом соціальної антропології рабства, оскільки дозволяє глибше зрозуміти не лише правове, але й повсякденне становище залежного населення. Незважаючи на те, що раби в римському праві не визнавалися повноцінними суб'єктами права, вони залишалися людьми, які вступали у соціальні взаємини, створювали сім'ї та виховували дітей. Водночас ці процеси відбувалися в умовах обмежень, які суттєво відрізняли рабські сім'ї від сімей вільних громадян.

У правовому сенсі раб не мав права на офіційний шлюб, оскільки шлюб у римському праві розглядався як союз вільних осіб. Відповідно, сімейні зв'язки між рабами не визнавалися юридично і не мали правового захисту [6]. Однак на практиці серед рабів існували форми співжиття, які в науковій літературі визначаються як контуберніум. Це були фактичні сімейні союзи між рабами або між рабом і рабинєю, які визнавалися на рівні звичаєвого права та соціальної практики, але не мали юридичної сили.

Контуберніум був важливою формою соціальної організації життя рабів. Він дозволяв формувати більш стабільні міжособистісні зв'язки, які сприяли емоційній підтримці та певній соціальній стабільності в умовах залежності. Дослідники зазначають, що господарі часто заохочували створення таких союзів, оскільки це сприяло підвищенню лояльності рабів і зменшенню ймовірності втеч або конфліктів [30, с. 220]. У великих господарствах формування сімейних зв'язків між рабами також могло сприяти стабілізації трудового колективу.

Водночас слід наголосити, що рабські сім'ї були надзвичайно вразливими. Оскільки раби розглядалися як власність, господар мав повне право розпоряджатися ними на власний розсуд. Це означало, що члени сім'ї могли бути розлучені внаслідок продажу, передачі або покарання. Відсутність юридичного

захисту сімейних зв'язків призводила до того, що рабські сім'ї не мали гарантій стабільності, а їхнє існування залежало виключно від волі господаря [41, с. 59].

Особливу увагу слід приділити становищу дітей рабів. Відповідно до римського права, дитина, народжена від рабині, автоматично ставала рабом незалежно від статусу батька. Цей принцип означав, що статус дитини визначався за матір'ю [6]. Таким чином, рабство відтворювалося природним шляхом, що було важливим джерелом поповнення рабського населення, особливо в умовах зменшення кількості військовополонених у період імперії.

Діти рабів з раннього віку залучалися до господарського життя. Вони виховувалися у середовищі, де домінували норми підпорядкування і праці, і поступово включалися у виконання різних обов'язків. У деяких випадках діти могли отримувати освіту, особливо якщо вони належали до заможних домогосподарств і виконували функції, пов'язані з інтелектуальною працею. Наприклад, раби, які працювали як вчителі або писарі, могли навчати дітей інших рабів або навіть дітей господаря [42, с. 109].

Важливим аспектом було також ставлення господарів до дітей рабів. У деяких випадках діти, народжені в домогосподарстві, могли користуватися більш м'яким ставленням, оскільки виростили в умовах, близьких до родини господаря. Такі раби, яких іноді називали «домашніми», могли мати певні привілеї порівняно з рабами, придбаними на ринку [43, с. 223]. Вони часто були краще інтегровані у життя домогосподарства і могли розраховувати на більш сприятливі умови існування.

Разом із тим становище дітей рабів залишалося вкрай залежним і нестабільним. Вони могли бути продані, віддані в оренду або використані для виконання важкої праці. У випадку економічних труднощів господарі могли розглядати дітей як ресурс, який можна було реалізувати для отримання прибутку. Це ще раз підкреслює, що навіть у межах сімейних відносин раби залишалися об'єктами власності.

Важливим чинником, що впливав на сімейне життя рабів, була можливість манумісії. У деяких випадках господарі могли звільняти рабів разом із їхніми

сім'ями або дозволяти викуп свободи для членів родини. Це створювало перспективу соціального підвищення і стимулювало рабів до сумлінної праці. Вільновідпущеники могли легалізувати свої сімейні відносини та забезпечити більш стабільне майбутнє для своїх дітей [15, с. 208].

У контексті соціальної антропології важливо також враховувати емоційний вимір сімейного життя рабів. Незважаючи на обмеження, раби формували емоційні зв'язки, які були важливими для їхнього психологічного виживання. Античні джерела, зокрема листи та літературні твори, містять свідчення про прив'язаність між членами рабських сімей, їхню турботу одне про одного та переживання втрати [44]. Це дозволяє розглядати рабів не лише як економічну категорію, але й як соціальних індивідів із власним внутрішнім світом.

Водночас не можна ігнорувати той факт, що рабські сім'ї існували в умовах постійної загрози розпаду. Будь-яка зміна в господарстві – продаж, спадкування або покарання – могла призвести до розлучення членів родини. Це створювало атмосферу нестабільності та невизначеності, яка була характерною рисою життя рабів у Давньому Римі.

У період I–III ст. н.е. певні зміни в соціально-економічному житті Римської імперії вплинули і на становище рабських сімей. Зменшення кількості нових рабів та розвиток колонату сприяли більш стабільному закріпленню працівників за землею, що частково покращувало умови існування залежного населення [45, с. 231]. У деяких випадках це могло сприяти збереженню сімейних зв'язків, хоча повного юридичного визнання вони так і не отримали.

Важливим аспектом функціонування рабської сім'ї було також її місце у структурі домогосподарства господаря. Раби, які проживали разом і мали сімейні зв'язки, часто виконували взаємопов'язані функції, що підвищувало ефективність господарської діяльності. Наприклад, у великих маєтках члени однієї рабської сім'ї могли працювати в різних сферах – у полі, на господарських роботах або в обслуговуванні будинку, що створювало своєрідну внутрішню кооперацію праці. Господарі, усвідомлюючи цю практичну вигоду, інколи були

зацікавлені у збереженні таких сімейних груп, оскільки це забезпечувало стабільність і передбачуваність робочого процесу. У цьому контексті сім'я рабів виступала не лише як соціальна, але й як економічна одиниця, інтегрована у систему господарювання Римської імперії [33, с. 334].

Рабські сім'ї відігравали важливу роль у процесі соціалізації нового покоління рабів. Саме в межах сім'ї діти засвоювали основні норми поведінки, трудові навички та правила підпорядкування, які були необхідні для життя в умовах рабства. Цей процес формував у них певну адаптацію до існуючого соціального порядку, що сприяло відтворенню рабовласницької системи. Водночас через сімейні зв'язки передавалися і форми неформального опору – прагнення до свободи, взаємна підтримка та збереження людської гідності в умовах залежності. Таким чином, рабська сім'я була не лише об'єктом впливу соціальної системи, але й важливим середовищем формування індивідуального досвіду рабів, що відображає глибоку суперечливість і багатовимірність інституту рабства в Давньому Римі.

Таким чином, сім'я та діти рабів у Давньому Римі становили важливий елемент соціальної структури рабовласницького суспільства. Незважаючи на відсутність юридичного визнання, рабські сім'ї виконували важливі соціальні функції, забезпечуючи емоційну підтримку та певну стабільність у житті рабів. Водночас їхнє існування було обмежене правовими нормами та залежало від волі господаря, що робило ці відносини вкрай вразливими. Аналіз сімейного життя рабів дозволяє глибше зрозуміти людський вимір рабства та складність соціальних відносин у Римській імперії.

4.3. Звільнення та життя після рабства

Звільнення рабів (манумісія) у Давньому Римі було важливим соціальним явищем, яке істотно впливало на структуру суспільства, економічні відносини та повсякденне життя населення. У період від правління Августа до III століття н.е. манумісія набула значного поширення і стала невід'ємною складовою функціонування рабовласницької системи. Вона виступала не лише як

індивідуальний акт звільнення, але й як важливий механізм регулювання соціальних відносин у Римській імперії.

У римському праві існувало кілька форм звільнення рабів, які відрізнялися за процедурою та юридичними наслідками. Найбільш поширеними були манумісія через запис у цензових списках, звільнення за заповітом господаря, а також формальне звільнення перед магістратом. У період імперії ці процедури були частково уніфіковані та регламентовані державою [36, с. 192]. Зокрема, закони *Lex Fufia Caninia* та *Lex Aelia Sentia*, прийняті за часів Августа, встановлювали обмеження щодо кількості рабів, яких можна було звільнити, а також визначали умови надання свободи. Це свідчить про те, що держава прагнула контролювати процес манумісії та запобігати надмірному зростанню кількості вільновідпущеників.

Причини звільнення рабів могли бути різноманітними. Однією з найпоширеніших підстав була вірна служба раба, за яку господар винагороджував його свободою. У деяких випадках раби могли викупити свою свободу, використовуючи накопичені кошти, отримані завдяки *rescūtum* [36, с. 198]. Також звільнення могло здійснюватися за заповітом господаря як прояв його доброї волі або як частина релігійних чи моральних мотивів. Водночас манумісія могла мати і прагматичний характер, коли господар звільняв раба для того, щоб перетворити його на залежного клієнта, який продовжував працювати на нього вже як формально вільна особа.

Особи, які отримували свободу, називалися вільновідпущениками. Вони займали особливе місце у соціальній структурі Римської імперії, перебуваючи між рабами та повноправними громадянами. Хоча вільновідпущеники отримували особисту свободу, їхній правовий статус залишався обмеженим. Вони не мали повного політичного правоздатності і не могли займати деякі державні посади. Крім того, вони зберігали певні зобов'язання перед своїм колишнім господарем, який ставав їхнім патроном [36, с. 205].

Відносини між вільновідпущеником і патроном були важливою складовою римської соціальної системи. Вільновідпущеник був зобов'язаний виявляти

повагу до свого патрона, виконувати певні послуги, а також підтримувати його у разі потреби. У свою чергу патрон зобов'язувався захищати інтереси свого клієнта та надавати йому підтримку. Така система взаємозалежності забезпечувала інтеграцію вільновідпущеників у римське суспільство і сприяла збереженню соціальної стабільності.

Життя після звільнення відкривало перед колишніми рабами нові можливості, але водночас супроводжувалося низкою труднощів. Вільновідпущеники отримували право володіти майном, укладати угоди та створювати сім'ї на законних підставах. Це дозволяло їм поступово інтегруватися у соціальне життя і навіть досягати певного економічного успіху. Особливо значну роль вони відігравали у міському середовищі, де займалися ремеслом, торгівлею та фінансовою діяльністю [8, с. 118].

Деякі вільновідпущеники досягали значного матеріального достатку і могли займати впливове становище у місцевих громадах. Історичні джерела свідчать про те, що серед них були підприємці, банкіри та управителі великих господарств. У деяких випадках вони ставали настільки заможними, що могли конкурувати з представниками традиційної аристократії. Це свідчить про те, що манумісія створювала можливості для соціальної мобільності, хоча й у межах певних обмежень.

Разом із тим вільновідпущеники стикалися з дискримінацією з боку вільнонароджених громадян. У римському суспільстві зберігалось упереджене ставлення до колишніх рабів, що обмежувало їхні можливості у політичній та соціальній сферах. Вони не могли обіймати високі державні посади, а їхні діти лише в наступному поколінні отримували повноцінні громадянські права. Це свідчить про існування соціальних бар'єрів, які не дозволяли повністю подолати наслідки рабського походження.

Важливим аспектом життя після звільнення була можливість створення повноцінної сім'ї. На відміну від рабів, вільновідпущеники могли укладати законні шлюби, що забезпечувало юридичний захист сімейних відносин і прав дітей. Це сприяло формуванню стабільних соціальних структур і дозволяло

колишнім рабам інтегруватися у суспільство як повноправні його члени. Діти вільновідпущеників, народжені після звільнення, вважалися вільнонародженими і мали значно ширші права, що сприяло поступовому стиранню меж між різними соціальними групами.

У соціальному плані вільновідпущеники часто формували окрему групу, яка мала свої особливості та специфічну ідентичність. Вони поєднували в собі досвід рабства і прагнення до соціального підвищення, що впливало на їхню поведінку та життєві стратегії. У багатьох випадках вони зберігали тісні зв'язки зі своїми колишніми господарями і продовжували виконувати певні функції у їхніх господарствах або підприємствах.

У період I–III ст. н.е. роль манумісії у римському суспільстві залишалася значною, хоча й зазнавала певних змін. Зменшення кількості нових рабів та трансформація економічних відносин сприяли зростанню ролі вільновідпущеників у господарському житті. Вони ставали важливою частиною міського населення і відігравали значну роль у розвитку ремесла та торгівлі [47, с. 231].

Водночас манумісія не призводила до ліквідації рабства як соціального інституту. Вона лише пом'якшувала його наслідки і створювала певні можливості для індивідуального звільнення. Рабство продовжувало існувати як важлива складова економічної системи Римської імперії, хоча його роль поступово змінювалася.

Важливим аспектом життя після звільнення було також включення вільновідпущеників у систему економічних та соціальних зв'язків Римської імперії. Багато з них продовжували працювати у тих самих сферах, що й під час перебування в рабстві, однак уже як формально вільні особи. Це дозволяло їм використовувати набуті професійні навички та знання для власного матеріального забезпечення. У міських центрах вільновідпущеники активно залучалися до торговельно-ремісничої діяльності, відкривали майстерні, займалися посередництвом у торгівлі, а іноді навіть керували великими господарствами чи підприємствами своїх колишніх господарів. Така економічна

активність сприяла формуванню прошарку заможних вільновідпущеників, які відігравали помітну роль у розвитку міського життя та економіки імперії [48, с. 121].

Соціальна адаптація колишніх рабів не завжди була легкою. Вони часто змушені були долати наслідки свого попереднього статусу, що проявлялося у певних обмеженнях у спілкуванні з вільнонародженими громадянами та у збереженні соціальної дистанції. Вільновідпущеники нерідко прагнули підвищити свій соціальний престиж через демонстрацію матеріального достатку, участь у громадському житті або підтримку релігійних культів. Це було своєрідним способом компенсувати соціальні обмеження та інтегруватися у римське суспільство. Таким чином, життя після рабства було складним і суперечливим процесом, який поєднував можливості для соціального підвищення з необхідністю постійно долати наслідки залежного минулого.

Отже, звільнення рабів і життя після рабства були важливими елементами соціальної структури Давнього Риму. Манумісія виступала як механізм соціальної мобільності, що дозволяв окремим особам змінити свій статус і інтегруватися у суспільство. Водночас вона не усувала повністю соціальних бар'єрів і не ліквідовувала рабство як систему. Аналіз цього явища дозволяє краще зрозуміти складність і суперечливість римського суспільства, у якому поєднувалися елементи жорсткої соціальної нерівності та можливості для обмеженої соціальної мобільності.

РОЗДІЛ 5.

МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ «РАБСТВО В ДАВНЬОМУ РИМІ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

5.1. Висвітлення проблеми рабства в Давньому Римі у шкільних програмах та підручниках

Проблема рабства в Давньому Римі займає важливе місце у шкільному курсі всесвітньої історії, оскільки є ключовим елементом розуміння соціально-економічної структури античного суспільства. Вивчення цієї теми дозволяє учням сформувати уявлення про характер господарських відносин, соціальну ієрархію та особливості функціонування Римської імперії. У сучасних навчальних програмах тема рабства розглядається у контексті загального вивчення історії Стародавнього світу, зокрема в межах тем, присвячених розвитку Риму в період республіки та імперії.

Згідно з чинними освітніми програмами, вивчення історії Давнього Риму передбачає ознайомлення учнів із соціальною структурою суспільства, у якій рабство виступає як одна з основних форм соціальної організації. Особлива увага приділяється ролі рабської праці в економіці, джерелам поповнення рабського населення, а також становищу рабів у суспільстві. У навчальному процесі підкреслюється, що рабство було не лише економічною системою, але й важливим соціальним інститутом, який визначав характер взаємин між різними групами населення [2, с. 318].

Аналіз шкільних підручників з всесвітньої історії свідчить про те, що тема рабства, як правило, подається у межах загального огляду розвитку Римської держави. У більшості підручників увага акцентується на економічній ролі рабів, зокрема їхньому використанні в сільському господарстві, ремеслі та домашньому господарстві. Зазначається, що масове використання рабської праці було важливим чинником економічного розвитку Риму та сприяло формуванню великих землеволодінь –латифундій [3].

Водночас у підручниках розглядаються і соціальні аспекти рабства. Учні ознайомлюються з умовами життя рабів, їхнім правовим статусом та особливостями повсякденного існування. Зокрема, підкреслюється, що раби не мали особистої свободи і перебували у повній залежності від своїх господарів. Однак у деяких навчальних матеріалах також звертається увага на різноманітність становища рабів залежно від сфери їхньої діяльності. Наприклад, раби, які працювали у домогосподарствах або виконували інтелектуальні функції, могли мати кращі умови життя порівняно з тими, хто працював у сільському господарстві або на копальнях [8, с. 104].

Окреме місце у шкільних підручниках займає питання боротьби рабів за свої права. Найчастіше ця тема розглядається на прикладі повстання під проводом Спартака, яке подається як найбільший виступ рабів у історії Риму. Це дозволяє учням зрозуміти, що рабство супроводжувалося соціальними конфліктами та опором з боку залежного населення. Разом із тим, у підручниках ця тема часто подається у спрощеному вигляді, без глибокого аналізу причин і наслідків таких повстань.

Важливо зазначити, що сучасні підходи до викладання історії передбачають не лише передачу фактичного матеріалу, але й формування в учнів критичного мислення. У цьому контексті тема рабства має значний потенціал, оскільки дозволяє обговорювати питання соціальної нерівності, прав людини та моральних аспектів історичних явищ. Використання історичних джерел, зокрема уривків із творів античних авторів, дає змогу учням самостійно аналізувати інформацію та робити власні висновки [14; 21].

Разом із тим аналіз змісту підручників показує, що проблема рабства не завжди висвітлюється достатньо глибоко. У більшості випадків вона розглядається як один із елементів загальної характеристики римського суспільства, без детального аналізу його внутрішньої структури та динаміки розвитку. Зокрема, недостатньо уваги приділяється таким аспектам, як сімейне життя рабів, процеси манумісії, а також соціальна роль вільновідпущеників. Це

обмежує можливості формування у учнів цілісного уявлення про рабство як складний соціальний інститут.

Ще однією проблемою є те, що в підручниках переважає описовий підхід до викладання матеріалу. Інформація подається у вигляді готових фактів і висновків, що не завжди сприяє розвитку аналітичних здібностей учнів. У сучасних умовах важливо переходити до більш інтерактивних форм навчання, які передбачають активну участь учнів у процесі пізнання. Це може включати роботу з історичними джерелами, обговорення проблемних питань, виконання творчих завдань та аналіз історичних ситуацій.

У цьому контексті значну роль відіграє використання міждисциплінарного підходу. Тема рабства може розглядатися не лише в межах історії, але й у контексті правознавства, етики та громадянської освіти. Це дозволяє розширити уявлення учнів про значення рабства в історії та його вплив на сучасні суспільні процеси. Наприклад, порівняння рабства в Давньому Римі з іншими формами залежності в історії може сприяти глибшому розумінню цього явища.

Важливим напрямом удосконалення викладання теми рабства є також використання візуальних та мультимедійних матеріалів. Ілюстрації, карти, реконструкції та відеоматеріали допомагають учням краще уявити умови життя рабів та особливості римського суспільства. Це сприяє підвищенню зацікавленості учнів та ефективності навчального процесу.

Слід також відзначити, що в сучасних підручниках поступово з'являються елементи компетентнісного підходу, який передбачає розвиток у учнів умінь аналізувати, порівнювати та оцінювати історичні явища. У цьому контексті тема рабства може використовуватися як основа для формування важливих компетентностей, зокрема критичного мислення, соціальної відповідальності та розуміння прав людини.

Важливим аспектом висвітлення теми рабства у шкільних підручниках є питання балансу між фактичним матеріалом і його інтерпретацією. У сучасній історичній освіті дедалі більше уваги приділяється не лише засвоєнню інформації, але й умінню її критично осмислювати. У цьому контексті тема

рабства відкриває широкі можливості для формування історичного мислення учнів, оскільки дозволяє розглядати минуле через призму різних точок зору – як з боку рабовласників, так і з боку самих рабів. Використання уривків із джерел, зокрема праць античних авторів, сприяє розвитку навичок аналізу історичних текстів та формуванню власної аргументованої позиції щодо історичних подій і явищ [14; 20].

Водночас актуальним завданням є оновлення змісту підручників з урахуванням сучасних наукових підходів до вивчення рабства. Сучасна історіографія розглядає рабство не лише як економічний інститут, але й як складне соціокультурне явище, що включає повсякденне життя, психологічні аспекти та взаємодію різних соціальних груп. Відповідно, у шкільних підручниках доцільно ширше висвітлювати такі аспекти, як сімейні відносини рабів, процеси звільнення та роль вільновідпущеників у суспільстві. Це дозволить сформувати у учнів більш цілісне та глибоке розуміння історії Давнього Риму, а також сприятиме розвитку їхньої здатності аналізувати складні соціальні явища.

Таким чином, проблема рабства в Давньому Римі є важливою складовою шкільного курсу всесвітньої історії. Вона дозволяє учням сформувати уявлення про соціально-економічну структуру античного суспільства, зрозуміти особливості функціонування Римської імперії та усвідомити складність історичних процесів. Водночас аналіз навчальних програм і підручників свідчить про необхідність подальшого вдосконалення методики викладання цієї теми, зокрема шляхом поглиблення змісту, використання інтерактивних методів навчання та розвитку критичного мислення учнів.

5.2. Методи і форми викладання теми «Рабство в Римській імперії» на уроках всесвітньої історії

Викладання теми «Рабство в Римській імперії» у шкільному курсі всесвітньої історії потребує використання різноманітних методів і форм навчання, які забезпечують не лише засвоєння фактичного матеріалу, але й

розвиток аналітичного мислення, історичної свідомості та ціннісних орієнтацій учнів. З огляду на складність і багатовимірність цього історичного явища, ефективне навчання можливе лише за умови поєднання традиційних і сучасних педагогічних підходів, що враховують вікові особливості учнів і вимоги компетентнісного навчання.

Одним із базових методів викладання є пояснювально-ілюстративний метод, який передбачає систематичне викладення навчального матеріалу вчителем із використанням наочних засобів. У межах цієї теми він дозволяє сформувати в учнів загальне уявлення про рабство як соціально-економічний інститут, розкрити його роль у господарстві Римської імперії, а також охарактеризувати правове становище рабів [2, с. 318]. Використання карт, схем соціальної структури суспільства, ілюстрацій римського побуту сприяє кращому засвоєнню матеріалу та формуванню образного мислення.

Водночас сучасна методика навчання історії передбачає активізацію пізнавальної діяльності учнів, що досягається через використання проблемного методу. У межах вивчення теми рабства доцільно ставити перед учнями проблемні питання, які спонукають до роздумів і дискусій. Наприклад, можна запропонувати учням обговорити питання: «Чи можна вважати рабство необхідним елементом розвитку Римської імперії?» або «Чому, незважаючи на жорстокість рабства, воно тривалий час залишалося стабільною системою?». Такий підхід сприяє розвитку критичного мислення та формуванню вміння аргументувати власну позицію.

Важливе місце у викладанні теми займає метод роботи з історичними джерелами. Використання уривків із праць античних авторів, таких як Тацит, Пліній Молодший або Сенека, дозволяє учням безпосередньо ознайомитися з історичними свідченнями та сформувати власне уявлення про життя рабів у Римській імперії [14; 21]. Аналіз джерел сприяє розвитку навичок інтерпретації історичної інформації, вміння визначати авторську позицію та робити узагальнення.

Ефективним є також використання порівняльного методу, який дозволяє учням зіставляти різні форми залежності в історії. Наприклад, можна порівняти рабство в Давньому Римі з іншими історичними формами підневільної праці, що сприяє глибшому розумінню сутності цього явища. Такий підхід допомагає учням побачити історичні процеси у ширшому контексті та сформувати системне мислення.

Особливу роль у сучасному навчанні відіграють інтерактивні методи, які передбачають активну участь учнів у навчальному процесі. До таких методів належать дискусії, рольові ігри, робота в групах, «мозковий штурм» та інші форми колективної діяльності. Наприклад, під час рольової гри учні можуть відтворювати ситуації з життя римського суспільства, виступаючи у ролі рабів, господарів або вільновідпущеників. Це дозволяє краще зрозуміти соціальні відносини та емоційний аспект історичних подій.

Групова форма роботи є ефективною для організації навчального процесу, оскільки сприяє розвитку комунікативних навичок і вміння працювати в колективі. Учні можуть виконувати завдання, пов'язані з аналізом різних аспектів рабства, а потім представляти результати своєї роботи. Наприклад, одна група може досліджувати економічну роль рабів, інша – їхнє правове становище, а третя – повсякденне життя. Такий підхід дозволяє охопити різні аспекти теми та забезпечити більш глибоке її розуміння.

Важливим елементом викладання є також використання візуальних і мультимедійних засобів. Сучасні технології дозволяють використовувати відеоматеріали, презентації, інтерактивні карти та реконструкції, які роблять навчальний процес більш наочним і цікавим. Наприклад, демонстрація реконструкцій римських маєтків або сцен із життя рабів допомагає учням краще уявити умови їхнього існування. Це сприяє підвищенню мотивації до навчання та активізації пізнавальної діяльності.

У процесі викладання теми важливо також враховувати виховний аспект навчання. Тема рабства має значний потенціал для формування у учнів ціннісного ставлення до прав людини, розуміння проблем соціальної нерівності

та розвитку емпатії. Обговорення моральних аспектів рабства сприяє формуванню гуманістичних цінностей і відповідального ставлення до історичного минулого.

Не менш важливою є індивідуалізація навчання, яка передбачає врахування рівня підготовки та інтересів учнів. Учитель може пропонувати диференційовані завдання, що дозволяють кожному учневі працювати у власному темпі та відповідно до своїх можливостей. Наприклад, сильніші учні можуть виконувати аналітичні завдання, пов'язані з роботою з джерелами, тоді як інші – працювати з наочними матеріалами або виконувати творчі завдання.

У сучасних умовах важливим є також використання компетентнісного підходу, який передбачає формування в учнів не лише знань, але й умінь застосовувати їх у різних ситуаціях. У межах теми рабства це може проявлятися у вмінні аналізувати історичні явища, робити висновки та оцінювати їх з точки зору сучасних цінностей. Такий підхід відповідає вимогам сучасної освіти і сприяє формуванню всебічно розвиненої особистості.

Важливим напрямом удосконалення методики викладання теми «Рабство в Римській імперії» є використання елементів дослідницького навчання. Такий підхід передбачає залучення учнів до самостійного пошуку інформації, аналізу джерел та формулювання власних висновків. Наприклад, учням можна запропонувати дослідити різні аспекти життя рабів – їхній правовий статус, умови праці, можливості звільнення – на основі уривків із античних текстів або навчальних матеріалів. Це сприяє формуванню навичок роботи з інформацією, розвитку критичного мислення та підвищенню рівня зацікавленості предметом [14; 21].

Ефективним є впровадження елементів проєктної діяльності, яка дозволяє учням глибше зануритися в тему та проявити творчі здібності. Учні можуть виконувати міні-проєкти, пов'язані з реконструкцією повсякденного життя рабів, створенням презентацій або підготовкою тематичних доповідей. Така діяльність сприяє інтеграції знань із різних предметів, розвитку комунікативних навичок і вміння працювати в команді. У результаті навчальний процес стає

більш динамічним і практикоорієнтованим, що відповідає сучасним вимогам освіти.

Таблиця 5.1

Приклад узагальнення методів і форм навчання

Метод / форма навчання	Сутність методу	Приклад використання на уроці	Очікуваний результат
Пояснювально-ілюстративний	Передача знань учителем із використанням наочності	Пояснення соціальної структури Риму + схема «раби – вільні – аристократія»	Формування базових знань
Проблемний метод	Постановка проблемних запитань	«Чому рабство було вигідним для Риму?»	Розвиток критичного мислення
Робота з джерелами	Аналіз історичних текстів	Аналіз уривків із Тацита або Плутарха	Формування аналітичних навичок
Рольова гра	Моделювання історичних ситуацій	Інсценізація життя раба і господаря	Емоційне розуміння теми
Групова робота	Спільне виконання завдань	Дослідження різних сфер життя рабів у групах	Командна робота, узагальнення
Дискусія	Обговорення проблемних питань	«Чи можна виправдати рабство в античності?»	Формування власної позиції
Проектний метод	Самостійне дослідження теми	Міні-проект «Життя раба в Римі»	Глибоке засвоєння матеріалу
Використання ІКТ	Застосування мультимедіа	Презентації, відео про Римську імперію	Підвищення мотивації

Отже, ефективне викладання теми «Рабство в Римській імперії» потребує комплексного використання різних методів і форм навчання. Поєднання традиційних і сучасних педагогічних підходів, активізація пізнавальної діяльності учнів, використання історичних джерел та інтерактивних методів сприяють глибшому розумінню теми та формуванню важливих компетентностей. Це дозволяє не лише передати знання про історію Давнього

Риму, але й сприяти розвитку критичного мислення, соціальної відповідальності та ціннісних орієнтацій учнів.

5.3. Розробка дидактичних матеріалів та інтерактивних завдань для учнів

Розробка дидактичних матеріалів та інтерактивних завдань з теми «Рабство в Давньому Римі» є важливим етапом організації ефективного навчального процесу у шкільному курсі всесвітньої історії. Сучасні освітні підходи орієнтовані не лише на передачу знань, але й на формування ключових компетентностей учнів, зокрема вміння аналізувати історичні явища, критично мислити, працювати з інформацією та застосовувати набуті знання у різних ситуаціях. У цьому контексті використання дидактичних матеріалів і інтерактивних завдань сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів, підвищенню їхньої мотивації до навчання та глибшому засвоєнню навчального матеріалу.

Дидактичні матеріали з теми рабства повинні бути спрямовані на комплексне висвітлення цього явища як соціального, економічного та правового інституту. Вони можуть включати тексти історичних джерел, ілюстративні матеріали, схеми, таблиці, карти, а також завдання різного рівня складності. Важливо, щоб такі матеріали були адаптовані до вікових особливостей учнів і відповідали програмним вимогам. Наприклад, використання уривків із праць античних авторів дозволяє учням ознайомитися з реальними історичними свідченнями та сформувати уявлення про повсякденне життя рабів, їхнє становище та взаємини з господарями [14; 21].

Одним із ефективних видів дидактичних матеріалів є структуровані таблиці та схеми, які допомагають систематизувати інформацію. Наприклад, таблиця, що відображає соціальну структуру Римської імперії, дозволяє учням чітко зрозуміти місце рабів у суспільстві. Схеми можуть використовуватися для пояснення правового статусу рабів, джерел їхнього походження або процесу

манумісії. Така візуалізація навчального матеріалу сприяє його кращому засвоєнню та запам'ятовуванню.

Інтерактивні завдання є важливим компонентом сучасного уроку історії, оскільки вони передбачають активну участь учнів у процесі навчання. Однією з найбільш ефективних форм є рольові ігри, які дозволяють моделювати історичні ситуації. У межах теми рабства учні можуть виконувати ролі рабів, господарів або вільновідпущеників, відтворюючи різні аспекти життя римського суспільства. Така форма роботи сприяє глибшому розумінню соціальних відносин, розвитку емпатії та формуванню історичного мислення.

Не менш ефективним є використання дискусійних завдань, які стимулюють учнів до обговорення проблемних питань. Наприклад, можна запропонувати обговорити питання про моральну оцінку рабства або його роль у розвитку Римської імперії. Дискусії сприяють розвитку критичного мислення, вміння аргументувати власну позицію та слухати інших. Вони також допомагають учням усвідомити складність історичних явищ і багатогранність їхнього трактування.

Важливе місце серед інтерактивних завдань займають вправи на аналіз історичних джерел. Учні можна запропонувати уривки з античних текстів і поставити перед ними завдання визначити, які відомості про рабство містяться в цих джерелах, як автори оцінюють це явище та які висновки можна зробити на їхній основі. Такий вид діяльності сприяє розвитку навичок роботи з історичною інформацією та формуванню дослідницьких умінь.

Ефективним є також використання творчих завдань, які дозволяють учням проявити власну уяву та інтерпретацію історичного матеріалу. Наприклад, учням можна запропонувати написати короткий твір від імені раба або вільновідпущеника, описати їхнє повсякденне життя, думки та переживання. Такі завдання сприяють розвитку творчого мислення, а також допомагають краще зрозуміти людський вимір історичних подій.

Сучасні технології відкривають нові можливості для створення дидактичних матеріалів. Використання мультимедійних презентацій,

інтерактивних карт, відеоматеріалів та онлайн-ресурсів робить навчальний процес більш наочним і цікавим. Наприклад, перегляд відео про життя в Давньому Римі або реконструкції римських маєтків дозволяє учням краще уявити умови життя рабів і особливості римського суспільства. Це сприяє підвищенню мотивації до навчання та формуванню стійкого інтересу до історії.

Важливим елементом дидактичних матеріалів є також контрольні та узагальнюючі завдання, які дозволяють перевірити рівень засвоєння знань. Вони можуть включати тестові завдання, запитання відкритого типу, завдання на встановлення відповідності або хронологічної послідовності. Такі завдання допомагають не лише оцінити знання учнів, але й закріпити вивчений матеріал.

У контексті компетентнісного підходу важливо, щоб дидактичні матеріали сприяли формуванню в учнів ключових компетентностей. Зокрема, тема рабства може використовуватися для розвитку громадянської компетентності, оскільки дозволяє обговорювати питання прав людини, соціальної справедливості та моральних цінностей. Це робить навчання більш актуальним і наближеним до сучасних реалій.

Не менш важливою є адаптація дидактичних матеріалів до індивідуальних особливостей учнів. Диференціація завдань дозволяє врахувати різний рівень підготовки та інтересів учнів, забезпечуючи ефективність навчального процесу. Учитель може пропонувати завдання різної складності, що дозволяє кожному учневі досягти успіху та відчути власну значущість у навчанні.

Особливу увагу в процесі розробки дидактичних матеріалів доцільно приділяти формуванню в учнів уміння працювати з різними типами історичної інформації. Це передбачає включення завдань, спрямованих на аналіз текстових, візуальних та статистичних матеріалів. Наприклад, учням можна запропонувати порівняти уривки з античних джерел із сучасними науковими інтерпретаціями або проаналізувати ілюстрації, що відображають життя рабів у Римській імперії. Такий підхід сприяє розвитку інформаційної компетентності, вміння критично оцінювати джерела та робити обґрунтовані висновки.

Важливим компонентом інтерактивного навчання є також використання ситуаційних завдань (кейс-метод), які дозволяють учням застосовувати знання в умовах, максимально наближених до реальних історичних ситуацій. Наприклад, учням можна запропонувати уявити себе на місці римського господаря, який вирішує, чи звільняти раба, або вільновідпущеника, який прагне зайняти певне місце у суспільстві. Такі завдання стимулюють аналітичне мислення, допомагають краще зрозуміти мотивацію історичних діячів і складність соціальних процесів у Римській імперії.

Крім того, доцільним є використання елементів рефлексії, які дозволяють учням осмислити власний навчальний досвід і сформулювати особисте ставлення до вивченої теми. Наприкінці уроку або тематичного блоку можна запропонувати учням відповісти на запитання типу: «Що було для мене найбільш несподіваним у темі рабства?» або «Які висновки я можу зробити щодо соціальної нерівності в різні історичні епохи?». Такий підхід сприяє не лише закріпленню знань, але й формуванню ціннісних орієнтацій, розвитку емпатії та усвідомленого ставлення до історичного минулого.

Таким чином, розробка дидактичних матеріалів та інтерактивних завдань з теми «Рабство в Давньому Римі» є важливою складовою сучасного навчального процесу. Вона сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів, формуванню ключових компетентностей та глибшому розумінню історичного матеріалу. Використання різноманітних методів і форм навчання дозволяє зробити уроки більш ефективними, цікавими та змістовними, що відповідає сучасним вимогам освіти та сприяє всебічному розвитку особистості учня.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження інституту рабства в Давньому Римі у період принципату було встановлено, що рабство становило один із ключових елементів соціально-економічної та правової системи римського суспільства. Воно не лише забезпечувало функціонування господарства імперії, але й визначало структуру соціальних відносин, формувало ієрархію населення та впливало на розвиток правових і культурних інститутів.

Аналіз історіографії засвідчив, що проблема рабства в Римській імперії є предметом ґрунтовних досліджень як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці. У працях дослідників рабство розглядається як складний соціальний інститут, що поєднує економічні, правові, культурні та антропологічні аспекти. Сучасні наукові підходи акцентують увагу на багатовимірності цього явища, розглядаючи його не лише як систему експлуатації праці, але й як форму соціальної організації, що охоплює різні сфери життя суспільства. Це дозволяє глибше зрозуміти місце рабства в історії античної цивілізації та його роль у формуванні римського суспільства.

Дослідження джерельної бази показало, що вивчення рабства в Давньому Римі ґрунтується на широкому колі джерел, серед яких особливе значення мають твори античних авторів, юридичні документи, епіграфічні пам'ятки та археологічні матеріали. Комплексне використання цих джерел дозволяє відтворити різні аспекти функціонування рабства, включаючи правове становище рабів, їхню роль у господарстві та особливості повсякденного життя. При цьому важливо враховувати специфіку кожного типу джерел і критично підходити до їх аналізу.

У ході дослідження було встановлено, що правовий статус рабів у Римській імперії визначався їхньою повною залежністю від господарів. Раби розглядалися як об'єкти права і не мали юридичної правосуб'єктності. Водночас у період імперії відбувалися певні зміни, спрямовані на обмеження свавілля господарів і регулювання відносин між ними та рабами. Прийняття законів, що регулювали процедуру звільнення рабів, а також поява норм, які обмежували

жорстоке поводження, свідчать про поступову трансформацію правової системи та зростання ролі держави у цих відносинах.

Важливим результатом дослідження є визначення соціально-економічної ролі рабської праці в господарстві Римської імперії. Раби становили основну робочу силу в сільському господарстві, ремеслі, торгівлі та домашньому господарстві. Саме завдяки їхній праці забезпечувалося функціонування великих маєтків, розвиток міської економіки та реалізація масштабних будівельних проєктів. Водночас рабська праця не була однорідною – умови життя і праці рабів суттєво відрізнялися залежно від сфери їхньої діяльності та соціального статусу господаря.

У процесі дослідження було простежено еволюцію інституту рабства у I–III ст. н.е. Встановлено, що в цей період відбувалися поступові зміни, пов’язані зі скороченням кількості нових рабів, розвитком колонату та трансформацією економічних відносин. Рабство не зникло, але його роль у господарстві імперії поступово змінювалася, що стало передумовою формування нових форм залежної праці.

Особливу увагу у роботі приділено соціально-антропологічним аспектам рабства. Аналіз взаємин між рабами та їхніми господарями показав, що вони мали складний і суперечливий характер. З одного боку, ці відносини базувалися на повній залежності та примусі, з іншого – могли включати елементи патерналізму, довіри та навіть емоційних зв’язків. Характер взаємин значною мірою залежав від умов життя рабів, їхніх функцій та особистих якостей господаря.

Дослідження сімейного життя рабів дозволило встановити, що, незважаючи на відсутність юридичного визнання, раби створювали сімейні союзи, які відігравали важливу роль у їхньому повсякденному житті. Рабські сім’ї були важливим фактором соціалізації та емоційної підтримки, однак їхнє існування було нестабільним і залежало від волі господаря. Діти рабів автоматично ставали рабами, що забезпечувало відтворення рабської системи.

Важливим аспектом дослідження стало вивчення процесу манумісії та життя після рабства. Встановлено, що звільнення рабів було поширеним явищем у Римській імперії і відіграло важливу роль у соціальній структурі суспільства. Вільновідпущеники займали проміжне становище між рабами і вільнонародженими громадянами, маючи певні права, але зберігаючи залежність від своїх колишніх господарів. Водночас вони могли досягати значного економічного успіху і відігравати важливу роль у господарському житті імперії.

У роботі також було проаналізовано методичний потенціал теми рабства в Давньому Римі у шкільному курсі історії. Встановлено, що ця тема має значні можливості для формування в учнів історичного мислення, розвитку критичного аналізу та виховання ціннісного ставлення до проблем соціальної нерівності. Разом із тим аналіз навчальних програм і підручників показав, що тема рабства часто висвітлюється недостатньо глибоко, що потребує вдосконалення методики її викладання.

Розробка дидактичних матеріалів і інтерактивних завдань довела, що використання сучасних педагогічних підходів, таких як проблемне навчання, рольові ігри, робота з джерелами та проектна діяльність, сприяє підвищенню ефективності навчального процесу. Це дозволяє зробити уроки більш цікавими та змістовними, а також забезпечити глибше засвоєння навчального матеріалу.

Крім того, результати проведеного дослідження підтверджують, що інститут рабства в Давньому Римі не може розглядатися як статичне явище, оскільки він зазнавав постійних змін під впливом політичних, економічних і соціальних чинників. У межах визначених хронологічних рамок простежується поступовий перехід від класичної форми рабства до більш гнучких форм залежності, що свідчить про адаптивність римського суспільства до нових історичних умов. Водночас збереження основних рис рабовласницької системи демонструє її глибоку інтегрованість у всі сфери життя імперії. Узагальнення отриманих результатів дає змогу стверджувати, що вивчення рабства в Давньому Римі має не лише історичне, але й важливе світоглядне значення, оскільки сприяє

осмисленню проблем соціальної нерівності, залежності та трансформації суспільних відносин у різні історичні епохи.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило, що інститут рабства в Давньому Римі був складним і багатовимірним явищем, яке відігравало важливу роль у розвитку античного суспільства. Його аналіз дозволяє глибше зрозуміти соціально-економічні процеси, що відбувалися у Римській імперії, а також простежити еволюцію форм залежності в історії людства. Отримані результати можуть бути використані як у наукових дослідженнях, так і у навчальному процесі, сприяючи підвищенню якості історичної освіти та формуванню у здобувачів освіти цілісного уявлення про історичний розвиток суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Моммзен Т. Історія Риму / пер. з нім. В. Вербич. Київ : Арій, 2023. 384 с.
2. Everitt A. The Rise of Rome: The Making of the World's Greatest Empire. London : Head of Zeus, 2013.
3. Bradley K. Slavery and Society at Rome. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. 202 p.
4. Joshel S. R. Slavery in the Roman World. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 240 p.
5. Garnsey P. Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. 288 p.
6. Wiedemann T. Greek and Roman Slavery. London : Routledge, 1997. 284 p.
7. Mouritsen H. The Freedman in the Roman World. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 352 p.
8. Тонер Дж., Фалкс М. С. Як керувати рабами / пер. з англ. О. Тільна. Харків : Фабула, 2019. 176 с.
9. Берд М. SPQR. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ : BookChef, 2019. 480 с.
10. Goldsworthy A. Pax Romana: War, Peace and Conquest in the Roman World. New Haven : Orion, 2017. 528 p.
11. Goldsworthy A. The Fall of the West: The Death of the Roman Superpower. New Haven : Yale University Press, 2009. 480 p.
12. Heather P. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. Oxford : Oxford University Press, 2005. 592 p.
13. Балух В. О. Історія Античної цивілізації : у 3 т. Т. 2 : Стародавній Рим : підручник. Чернівці : Наші книги, 2016. 848 с.
14. Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на початку III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 396 с.
15. Тацит Корнелій. Анналі. Історія / пер. з лат. О. Кислюк. [Б. м.], 2013. 700 с.
16. Velleius Paterculus. The Roman History: From Romulus and the Foundation of Rome to the Reign of the Emperor Tiberius / trans. by J. C. Yardley. Indianapolis : Hackett Publishing Company, 2011. 184 p.

- 17.Светоній Транквілл Г. Життєписи цезарів / пер. з латин. П. Содомора. Львів : Апріорі, 2023. 360 с.
- 18.Плутарх. Порівняльні життєписи / пер. з давньогрец. Й. Кобів, Ю. Цимбалюк. Київ : Стилєт і стилос, 2023. 480 с.
- 19.Сенека Л. А. Моральні листи до Луцілія / пер. з латин. А. Содомори. Львів : Апріорі, 2017. 552 с.
- 20.Пліній Молодший. Вибрані листи / пер. з лат. А. Содомори. Львів : Апріорі, 2018. 240 с.
- 21.Gaius. The Institutes of Gaius / trans. by W. M. Gordon, O. F. Robinson. London : Duckworth, 1988. 580 p.
- 22.The Digest of Justinian / ed. by A. Watson. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1998. Vol. 1. 535 p.
- 23.Еко У. Історія європейської цивілізації. Рим / пер. з іт. Харків : Фоліо, 2015. 1031 с.
- 24.Петроній. Сатирикон / пер. з лат. Й. Кобів, Ю. Цимбалюк, А. Содомора. Львів : Апріорі, 2024. 192 с.
- 25.Апулей. Метаморфози, або Золотий осел / пер. з латин. Ю. Цимбалюк, Й. Кобів. Київ : Фоліо, 2023. 320 с.
- 26.Марціал Марк Валерій. Епіграми / пер. з латин. А. Содомора. Львів : Апріорі, 2020. 152 с.
- 27.Тищик Б. Й. Історія держави і права країн стародавнього світу. Львів : Світ, 2001. 243 с.
- 28.Лівій Тит. Історія Риму від заснування міста / пер. з лат. Н. Яковенко. Київ : Laurus, 2022. 384 с.
- 29.Петречко О. М. Римське суспільство і *superstitio* доби принципату. Давнина : Харківський історико-археологічний щорічник. 2011. Вип. 10. С. 53–63.
- 30.Петречко О. Історія Стародавнього Риму : підруч. для студ. Дрогобич : ДДПУ ім. Івана Франка, 2017. 576 с.
- 31.Історія та культура Античності : навч. посіб. / упор. Я. А. Алешкевич. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. 180 с.
- 32.Шама О. І. Історія Стародавньої Греції і Риму : навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. 261 с.

33. Alston R. *Aspects of Roman History AD 14–117*. London : Routledge, 1998. 352 p.
34. Євдокимова М. О. Демонстрація розкоші як соціальна практика Римської імперії (кінець II ст. до н. е. – початок II ст. н. е.). *Питання німецької історії*. 2017. С. 55–60.
35. Aurelius Victor Sextus. *Sexti Aurelii Victoris Historia Romana / ex recensione I. F. Gruneri*. Erlangae : Johann Jacob Palm, 1787. 500 p.
36. Хавронюк М. І. *Історія кримінального права європейських цивілізацій : навч. посіб.* Київ : Істина, 2011. 420 с.
37. Шама О. І. *Хрестоматія з історії Стародавнього Риму : навч. посіб.* Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. 280 с.
38. Bennet J. *Trajan, Optimus Princeps. A Life and Times*. London ; New York : Routledge, 2006. 317 p.
39. Birley A.-R. *Hadrian to the Antonines. The Cambridge Ancient History*. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. Vol. XI. P. 132–194.
40. Dio Cassius. *Dio's Roman History / with an English trans. by E. Cary*. Cambridge ; London : Harvard University Press, 1982. Vol. 8. 482 p.
41. Fitzgerald W. *Slavery and the Roman Literary Imagination*. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. 144 p.
42. Grant M. *The Antonines: The Roman Empire in Transition*. London ; New York : Routledge, 1996. 210 p.
43. Hekster O. *Commodus: An Emperor at the Crossroads*. Amsterdam : Gieben, 2002. 300 p.
44. Lenski N. *Working Models: Roman Slave Law and Roman Economy. The Oxford Handbook of Roman Law and Society / ed. by P. J. du Plessis et al.* Oxford : Oxford University Press, 2016. P. 445–458.
45. Marcus Aurelius Antoninus. *The Communings with Himself of Marcus Aurelius Antoninus, Emperor of Rome, together with His Speeches and Sayings / trans. into English by C. R. Haines*. London : W. Heinemann, 1916. 460 p.
46. McKeown N. *The Invention of Ancient Slavery?* London : Duckworth, 2007. 192 p.
47. Plinius. *Letters and Panegyricus*. Cambridge ; London : Harvard University Press, 1975. Vol. 1–2. 1200 p.

48. Weaver P. R. C. *Familia Caesaris: A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 344 p.

ДОДАТОК А**Інтерактивні завдання****Завдання 1. Рольова гра «Життя раба»**

Ситуація:

Учні поділяються на ролі:

- раб
- господар
- вільновідпущеник

Завдання:

Розіграйте ситуацію:

- день із життя раба
- рішення про звільнення
- взаємини після звільнення

Мета:

Зрозуміти соціальні ролі та емоційний аспект рабства.

Завдання 2. Дискусія

Тема:

«Чи було рабство необхідним для розвитку Римської імперії?»

Питання для обговорення:

- Яку роль відігравали раби в економіці?
- Чи існували альтернативи рабству?
- Чи можна виправдати рабство історичними умовами?

Завдання 3. Робота в групах

Клас поділяється на 3 групи:

- 1 група – «Економіка»
- 2 група – «Право»
- 3 група – «Повсякденне життя»

Завдання:

Підготувати коротку характеристику:

- ролі рабів
- умов життя
- особливостей становища

Після – презентація результатів.

ДОДАТОК Б**Творчі та аналітичні завдання****Завдання 1. Міні-твір**

Напишіть текст (5–7 речень) на тему:
«Один день із життя раба в Давньому Римі»

Завдання 2. Порівняльний аналіз

Порівняйте:

- раба
- вільного громадянина

Критерії:

- права
- обов'язки
- умови життя

Завдання 3. Тестові завдання

1. Раб у Римі був:

- а) громадянином
- б) власністю
- в) чиновником

2. Як називалося звільнення раба?

- а) колонат
- б) манумісія
- в) сенат

3. Діти рабів:

- а) були вільними
- б) ставали рабами
- в) ставали воїнами

ДОДАТОК В

Джерела поповнення рабів у Давньому Римі

Джерело поповнення	Характеристика
Військовополонені	Основне джерело рабів у період активної експансії Римської держави; захоплені під час війн особи ставали власністю римлян
Народження	Діти рабів автоматично ставали рабами (за принципом походження від матері)
Піратство	Захоплення людей піратами та подальший продаж на рабських ринках
Борги	У ранні періоди – можливість потрапляння в рабство через боргові зобов'язання (у період імперії обмежене явище)
Торгівля	Купівля рабів на спеціальних ринках (Delos та ін.)

ДОДАТОК Г

Еволюція інституту рабства в Давньому Римі

(I ст. до н.е. – III ст. н.е.)

Період	Характерні особливості
Кінець I ст. до н.е. (правління Августа)	Встановлення контролю над процесом манумісії; прийняття законів Lex Fufia Caninia та Lex Aelia Sentia
I ст. н.е.	Стабільне функціонування рабовласницької системи; широке використання рабської праці в економіці
II ст. н.е.	Поступове пом'якшення ставлення до рабів; обмеження жорстокості з боку господарів
III ст. н.е.	Криза рабовласницької системи; скорочення кількості рабів; поширення колонату як нової форми залежності

ДОДАТОК Е

Глосарій основних термінів з теми

Термін	Значення
Манумісія	Процес звільнення раба та надання йому статусу вільновідпущеника
Пекулій	Майно, яким раб міг користуватися за дозволом господаря
Контуберніум	Фактичний сімейний союз між рабами, який не мав юридичного визнання
Колонат	Форма залежності, за якої формально вільні люди (колони) були прикріплені до землі
Вільновідпущеник	Колишній раб, який отримав свободу, але зберіг певні обов'язки перед патроном
Домінус	Господар раба, який мав над ним повну владу
Familia	Домогосподарство, що включало як членів родини, так і рабів